

Księstwo Mazowieckie u progu inkorporacji. Charakterystyka obszaru około 1526 roku (część północna)

Marta Piber-Zbieranowska

<https://orcid.org/0000-0001-8193-1752>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Zarys treści: Artykuł jest drugą częścią przeglądu dziesięciu ziem Księstwa Mazowieckiego i tworzących je powiatów w przededniu włączenia ich do Królestwa Polskiego we wrześniu 1526 r. Przedstawiono w nim sześć ziem położonych w północnej i wschodniej części księstwa: wyszogrodzką, zakroczymską, ciechanowską, wiską, łomżyńską i makowsko-różańską. W sumie obszar ten obejmował czternaście powiatów. Wszystkie ziemie scharakteryzowano według jednolitego schematu, w obowiązującym ówczesnie układzie starszeństwa. Poszczególne ziemie zaprezentowano pod kątem podziałów administracyjnych (państwowych i kościelnych), procesów osadniczych i stanu sieci miejskiej, typów i rozmieszczenia własności ziemskiej oraz pozycji danej ziemi w strukturach politycznych księstwa, wyrażającej się m.in. funkcjonowaniem pełnej bądź niepełnej hierarchii urzędów oraz udziale szlachty danej ziemi w sprawowaniu władzy. Starano się pokazać zróżnicowanie stopnia zagospodarowania ziem mazowieckich i wskazać jego genezę.

Słowa kluczowe: Księstwo Mazowieckie, rozwój osadnictwa, północne Mazowsze, podziały administracyjne, sieć miejska, hierarchia urzędnicza, struktura własności, szlachta bezkniecia, inkorporacja

W marcu 1526 r., w chwili śmierci ostatniego Piasta mazowieckiego – Janusza III Konradowica, teren Księstwa Mazowieckiego obejmował dziesięć ziem o łącznej powierzchni ponad 23 tys. km². Wedle ustalonego starszeństwa hierarchicznego były to ziemie: czerska, wiska, warszawska, wyszogrodzka, zakroczymska, ciechanowska, łomżyńska, liwska, nurska i makowsko-różańska. Po inkorporacji do Korony we

Abstract: The article is the final part of a two-part review of ten lands of the Duchy of Mazovia and the counties that constituted them on the eve of their incorporation into the Kingdom of Poland in September 1526. It presents six northern and eastern lands of: Wyszogród, Zakroczym, Ciechanów, Wizna, Łomża, and Maków-Różan. In total, this area encompassed fourteen counties. All the lands of the Duchy of Mazovia are characterised according to a uniform scheme, in the then-binding seniority system. Particular lands were presented in terms of administrative divisions (state and Church ones), settlement processes, and the state of the urban network, the types and distribution of land ownership, and the position of a given land in the political structures of the duchy, expressed among other things by the functioning of a complete or incomplete hierarchy of offices, and the participation of the nobility of a given land in the exercise of power. Attempts have been made to show the diversity in the degree of development of Mazovian lands and to indicate its genesis.

Keywords: Duchy of Mazovia, settlement development, northern Mazovia, administrative divisions, urban network, hierarchy of offices, ownership structure, landless nobility, incorporation

w wrześniu 1526 r. utworzono z nich województwo mazowieckie, funkcjonujące w niezmiennych granicach aż do drugiego rozbioru Polski w 1793 r.¹

¹ Dokładne wyliczenia powierzchni zajmowanej przez poszczególne ziemie podaje: A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne, w: Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, cz. 2: Komentarz i indeksy*, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku [dalej: AHPMaz.], 7), s. 59, Aneks I: *Powierzchnia powiatów i ziem Mazowsza*.

Niniejszy artykuł stanowi drugą część przeglądu dziesięciu ziem Księstwa Mazowieckiego i tworzących je powiatów (w sumie 24) w przededniu włączenia ich do Królestwa Polskiego w 1526 r. W części pierwszej scharakteryzowano cztery ziemie – czerską i warszawską oraz wyodrębnione z nich ziemie liwską i nurską². Część druga prezentuje pozostałe sześć ziem położonych w północnej i wschodniej części Księstwa Mazowieckiego, tj. na północ od linii rzek Wisła – Narew – Orz: wyszogrodzką, zakroczymską, ciechanowską, wiską, łomżyńską i makowsko-różańską. Wszystkie ziemie Księstwa Mazowieckiego omówiono według tego samego schematu, co w założeniu ma ułatwić ewentualne późniejsze ich porównanie. Ziemię przedstawiono pod kątem podziałów administracyjnych (państwowych i kościelnych), procesów osadniczych i stanu sieci miejskiej, własności ziemskiej oraz pozycji danej ziemi w strukturach politycznych księstwa. Na sposób opracowania tych kwestii i ich prezentacji (czasem różny dla poszczególnych ziem) zasadniczy wpływ miał stan zachowania źródeł, przede wszystkim skarbowych. Głównym celem było pokazanie zróżnicowania stopnia zagospodarowania ziem mazowieckich i wskazanie jego genety. Różnice w rozwoju i charakterze osadnictwa uwarunkowane były w dużej mierze czynnikami naturalnymi – rozległe tereny puszczańskie, często także podmokłe, hamowały lub mocno spowalniały procesy kolonizacyjne. Odmienności te wynikały jednak przede wszystkim z czynników geopolitycznych i historycznych. Tereny północno-wschodnie i wschodnie księstwa praktycznie do schyłku XIV w. stanowiły cel wyniszczających najazdów Prusów, Jaćwingów i Litwinów i dopiero po ich zaprzestaniu zaczęły być systematycznie zasiedlane przez

księząt. Czas i stopień zagospodarowania poszczególnych ziem miały wpływ na ich znaczenie polityczne, przejawiające się w udziale pochodzącej z nich szlachty we władzy i zarządzie księstwem oraz w ścieżkach awansów urzędniczych.

Jednopowiatowa ziemia wyszogrodzka zajmowała czwarte miejsce w starszeństwie hierarchicznym ziem Księstwa Mazowieckiego³. Była najmniejszą ziemią księstwa, obejmując powierzchnię 587 km² (stan na drugą połowę XVI w.)⁴. Ukształtowała się w drugiej połowie XIV w. na podstawie dawnej kasztelanii⁵. Obszar ziemi wyszogrodzkiej w całości podlegał archidiaconatowi plockiemu diecezji plockiej. Ziemia ta miała bardzo gęstą sieć osadniczą o starej metryce⁶. Do końca istnienia niezależnego Księstwa Mazowieckiego w jej granicach odnotowano istnienie 153 wsi i dwóch miast (Wyszogród i Bodzanów). W 1526 r. administracyjnie należała tu też połowa miasta Czerwińsk⁷. Podobnie jak w innych ziemiach księstwa, dominowała

³ Ustalenie się takiego porządku było długotrwałym procesem. Zachowały się w dokumenty Janusza I, w których tytułatura zakroczymska poprzedza wyszogrodzką. Dopiero w czasach jego wnuka – Bolesława IV, niezmiennie tytuł wyszogrodzki poprzedza zakroczymski. Starszeństwem ziem książęcego Mazowsza zajmowali się ogólnie: A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, s. 58–61 oraz J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Kraków 2012, s. 391–401.

⁴ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, Aneks I, s. 59. Wschodnie granice ziemi wyszogrodzkiej uległy rozszerzeniu w latach 1522 i 1524. Do ziemi tej, na mocy książęcego rozporządzenia, włączono 20 wsi i pół miasta, zob. dalej.

⁵ A. Wolff, *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu* [dalej: SHGWysz.], oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971, s. IX; tamże, hasło: *Wyszogrodzka kasztelania*, s. 62.

⁶ W drugiej połowie XVI w. gęstość zaludnienia, mierzona liczbą osad na 100 km², była tu najwyższa spośród ziem dawnego władztwa Konrada III i jego synów i wynosiła 31,4 (dane uwzględniające 184 osady), H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, w: AHPMaz., cz. 2, s. 75, Tabela 2: *Miejscowości według powiatów, ziem i województw*. Przyjmując liczbę osad z omawianego czasu, gęstość zaludnienia szacować można na 26,4.

⁷ A. Wolff (*Wstęp*, s. X) podaje 133 osady. Słownik ten nie uwzględnia w tej liczbie dwudziestu miejscowości (i należącej do opactwa połowy miasta Czerwińsk), które przyłączono do ziemi wyszogrodzkiej w 1522 i 1524 r., po wyłączeniu z powiatu sąchockiego ziemi ciechanowskiej, SHGWysz., s. IX–X i s. 62; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku (1370–1526)*, Wrocław 1970, s. 22–24;

² M. Piber-Zbieranowska, *Księstwo Mazowieckie u progu inkorporacji. Charakterystyka obszaru około 1526 r. (część południowa)*, „*Studia Geohistorica*”, 9, 2021, s. 95–113.

tu własność szlachecka⁸. Odsetek wsi znajdujących się w ręku szlachty bezkmiecej (zagrodowej) był niemal równy odsetkowi wsi należących do szlachty posiadającej kmieci (osiadłej, tj. zamieszkującej wsie osadzone, *villae locatae*), odpowiednio – 43,6 proc. i 44,6 proc. Pozostałą część – 11,8 proc. – stanowiły wsie podzielone własnościowo między szlachtę zagrodową i osiadłą⁹. Dobra książęca stanowiło miasto Wyszogród i osiem wsi należących do starostwa wyszogrodzkiego¹⁰. Własność kościelna obejmowała półtora miasta i 32 wsie podzielone między: biskupa płockiego (9 wsi), kapitułę płocką (3 wsie

klucza Gumino oraz Brody i część wsi Żukowo Wielkie), opactwo Benedyktynów św. Wojciecha w Płocku (2 wsie), norbertanki płockie (miasto Bodzanów¹¹ i 2 wsie) oraz kanoników regularnych z Czerwińska (pół miasta Czerwińsk wraz z 14 wsiami¹²). Przypatrując się bliżej hierarchii urzędniczej ziemi wyszogrodzkiej, formującej się od schyłku XIII w., można zauważyć, że nie wykształciły się tu urzędy łowczego, skarbnika i podczaszego¹³. Urząd cześnika powołany został dopiero w schyłkowym czasie panowania księcia Konrada III, zapewne w 1501 r. lub ewentualnie kilka lat wcześniej¹⁴. Z godnością tą nie łączyły się już wówczas żadne realne zadania, miała wymiar jedynie tytularny i prestiżowy, i najczęściej była formą nagrody dla zasłużonego współpracownika książęcego, z reguły sędziego po wielu latach pracy¹⁵.

Kolejna w starszeństwie ziemia zakroczymska w omawianym czasie składała się z dwóch powiatów: zakroczymskiego i nowomiejskiego, zajmując obszar 1346 km². Pod względem przynależności do struktur kościelnych jej zachodnia część podlegała archidiakonatowi płockiemu, a wschodnia archidiakonatowi pułuskiemu diecezji płockiej. Doliny rzeczne omawianego obszaru zasiedlane były przypuszczalnie już w X/XI w. Grody w Zakroczymiu,

A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, s. 41; por. *Mapa ziemi wyszogrodzkiej na przełomie XV–XVI w.*, w: SHGWysz., s. 45.

⁸ SHGWysz. przyjmuje funkcjonowanie w ziemi wyszogrodzkiej (do momentu inkorporacji) 106 wsi szlacheckich, zastrzegając jednak, że liczbę tę należy traktować jako szacunkową (A. Wolff, *Wstęp*, s. X). Do tego doliczyć trzeba dziewięć wsi dołączonych w 1522 r., były to: Bitkowice, Gawarzec, Gliniec, Łążecki, Osiek, Raszewo, Sobanice, Zarebin i Żuków. A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo*, s. 22; A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, s. 41, przyp. 40.

⁹ Obliczenia na podstawie rejestru poboru łanowego z 1531 r. (Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Archiwum Skarbu Koronnego [dalej: ASK] I 43, k. 591v–596). Poborca odnotował własność szlachty osiadłej w 53 wsiach, a szlachty bezkmiecej – w 52, z czego w jedenastu wsiach (Chylin, Grotkowo, Ilino, Małyszyno, Osiek, Sarnowo, Skarszyn, Słupca, Sosenkowo, Świątce i Worowice) znajdowały się działy należące do obu typów własności. Zapisał też, że do szlachty nieposiadającej należy w sumie ponad 176 włók. Własność szlachty posesjonatów obejmowała natomiast nieco ponad 164 włóki.

¹⁰ Były to: Bolkowo (ob. Bulkowo), Kamion, Młodzieszyn, Orszymowo, Przedawice, Rębowo, Wiązowo i Wilczkowo; *Iura Masoviae terrestria*, t. 2, oprac. J. Sawicki, Warszawa 1973, nr 136; AGAD, Metryka Koronna [dalej: MK] 18, k. 198v. Jerzy Senkowski (*Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 20) podaje, że w 1526 r. było to pięć wsi. Choć nie wskazuje on źródła swej informacji, przypuszczalnie bazuje ona na spisie dochodów królewskich z Mazowsza sporządzonym w 1526 r., zapewne tuż po inkorporacji. Spis wsi podległych zamkowi w Wyszogrodzie (AGAD, ASK I 40, k. 109v–110) nie uwzględnił trzech ostatnich z wyżej wymienionych wsi, które położone były na lewym brzegu Wisły, w otoczeniu wsi powiatu gabińskiego w ziemi gostynińskiej. Z racji przynależności do starostwa wyszogrodzkiego administracyjnie należały one jednak do ziemi wyszogrodzkiej (K. Pacuski, *Możnowładztwo i rycerstwo ziemi gostynińskiej w XIV i XV wieku*, Warszawa 2009, s. 257, 373, 457, 534, 547, 554; SHGWysz. mapa, s. 45; AHPMaz. mapa). W momencie inkorporacji Mazowsza do Korony we wrześniu 1526 r. wsie Młodzieszyn i Bolkowo znajdowały się w zastawach dokonanych przez ostatnich książąt (AGAD, Varia Oddziału I, sygn. 7, „Villae et bona ducalia obligata et alienata per olim dominos duces et dominan ducem Annam in toto ducato Masouie”, k. 146v–147).

¹¹ J. Grabowski, *Civitas monasterii Mariae Magdalene Ordinis premonstratensis. Z dziejów Bodzanowa w okresie panowania książąt mazowieckich*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 25, 2018, s. 171–190.

¹² W 1524 r. ks. Janusz III, na prośbę opata czerwińskiego Jakuba Kuli, wyłączył z ziemi ciechanowskiej i dołączył do ziemi wyszogrodzkiej należące do klasztoru połowę miasta Czerwińsk i jedenaście wsi: Bolin, Chmielewo, Garwolewo, Janikowo, Komsin, Parlin, Sielec, Wilkowiec, obie wsie Wilkowuje i Zdziarkę, AGAD, MK 41, k. 6–6v; A. Wolff, *Wstęp*, s. X; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo*, s. 23; A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, s. 41, przyp. 40. Czynsze z tych wsi, z adnotacją o przeniesieniu notują rejestry podatkowe z lat 1525–1526, AGAD, ASK I 40, k. 53–53v, 108v–109.

¹³ A. Wolff, *Studia*, s. 59, „Tablica urzędów”; „Spis urzędników ziemskich mazowieckich XIII–XV wieku”, oprac. K. Pacuski, mps w Zakładzie Słownika Historyczno-Geograficznego Ziemi Polskich w Średniowieczu Instytutu Historii PAN w Poznaniu [dalej: Pacuski, Spis].

¹⁴ Cześnik wyszogrodzki pojawia się po raz pierwszy w źródłach w styczniu 1502 r. Jest nim wówczas Mikołaj ze Słomina h. Gryf (Pacuski, Spis).

¹⁵ K. Pacuski, *Możnowładztwo*, s. 411.

Nasielsku i Serocku odnotowane zostały w tzw. falsyfikacie mogileńskim (opatrzoną datą 1065, skorygowaną na 1155 r.)¹⁶. W nadwiślańskim powiecie zakroczymskim przeważały wsie o starej metryce, osadnictwo prężnie rozwijało się na tym terenie już w XII/XIII w. W położonym w dorzeczu Narwi powiecie nowomiejskim, zwłaszcza na terenach nadrzecznych (okolice Pułtuska) datować je można na zbliżony czas¹⁷. Nieco później natomiast zasiedlano prawdopodobnie tereny na północ od Nasielska¹⁸, dominująca tu własność szlachecka była zaś bardziej rozdrobniona. W XV w. proces osadniczy w tej ziemi był już praktycznie zakończony, a przyrost nowych osad przez kolejne stulecia niemal niewidoczny¹⁹. Dlatego też z terenów

ziemi zakroczymskiej w XV w. szły migracje osadnicze w kierunku wschodnim i północno-wschodnim²⁰. W omawianym czasie w ziemi zakroczymskiej funkcjonowało sześć miast²¹, co, wzięwszy pod uwagę relatywnie nieduży jej obszar, stawiało ją na drugim miejscu, po ziemi czerskiej, pod względem gęstości sieci miejskiej. Dobra książe, należące do dwóch starostw – grodowego z ośrodkiem w Zakroczymiu i niegrodowego w Nowym Mieście (nad Soną), obejmowały trzy miasta i dwanaście wsi²². Posiadłości kościelne stanowiły własność: biskupów płockich (miasto Pułtusk oraz 24 i pół wsi należących do tego klucza w powiecie nowomiejskim²³ oraz 5 wsi w powiecie zakroczymskim), kapituły kolegiackiej w Pułtusku (3 i pół wsi)²⁴, opactwa w Czerwińsku (1/3 miasta Nasielsk i 12 wsi, skupionych przede wszystkim w dorzeczu dolnej Narwi)²⁵ oraz

¹⁶ Zasadniczy zręb tekstu tego dokumentu, znanego tylko z późniejszych potwierdzeń i zawierającego nadanie dla klasztoru Benedyktynów w Mogilnie, opiera się jednak przypuszczalnie na kompilacji autentycznych zapisków klasztornych z XI–XIII w.; na temat analizy treściowej i dyplomatycznej falsyfikatu zob. J. Płocha, *Najdawniejsze dzieje opactwa Benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław 1969, s. 78–103; nowszą literaturę omawia M. Piber, *Służew średniowieczny. Dzieje parafii i wsi Służew w ziemi warszawskiej*, Warszawa 2001, s. 37–40, 52–55. W falsyfikacie zawarto listę dziesięciu grodów m.in. północnego Mazowsza, więcej o nich: K. Pacuski, *Grody i kościoły grodowe Mazowsza północnego XI–XII wieku*, w: *Kościół, kultura, polityka w państwie pierwszych Piastów*, red. W. Graczyk i in., Warszawa–Ciechanów 2016, s. 215–231.

¹⁷ Pułtusk odnotowany został w najstarszym inwentarzu dóbr biskupstwa płockiego z przełomu XII/XIII w.; o jego datowaniu: K. Pacuski, *Uposażenie klasztoru czerwińskiego w XII–XVI wieku*, w: *Dzieje klasztoru w Czerwińsku*, red. E. Olbromski, Lublin 1997, s. 22, przyp. 5; zob. też Z. Morawski, *Dzieje Pułtuska w średniowieczu*, w: *Dzieje Pułtuska*, t. 1: *Do 1795 roku*, red. H. Samsonowicz, R. Lolo, Pułtusk 2016, s. 58–77.

¹⁸ Dzieje grodu w Nasielsku i podlegającej mu kasztelanii, która w XIII w. obejmowała swym zasięgiem zapewne też i tereny tzw. Pobuża, omawia szeroko K. Pacuski, *Nasielsk w średniowieczu i XVI w. w świetle źródeł pisanych*, [w druku]. Autorowi składam w tym miejscu podziękowania za udostępnienie mi tekstu przed publikacją. O wczesnych dziejach grodu w świetle archeologii, zob. M. Błoński, *Nasielsk we wczesnym średniowieczu*, Warszawa–Nasielsk 2018.

¹⁹ Więcej na temat rozwoju osadnictwa na tym terenie zob. A. Wolff, *Ziemia zakroczymska za ksiąztw mazowieckich*, w: *Szkice z dziejów Nasielska i dawnej ziemi zakroczymskiej*, red. S. Pazyra, Warszawa 1970, s. 39–51. Od 1567 r. ziemia zakroczymska dzieliła się na trzy powiaty: zakroczymski, nowomiejski i serocki (A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, s. 48–49). W XV w. Serock, położony w powiecie nowomiejskim, stanowił ośrodek sądowy również dla zachodniej części powiatu kamienieckiego, tzw. Pobuża. Według Wolffa sąd serocki nie był zwykłym sądem ziemskim, lecz sądem starostów zakroczymskiego i warszawskiego (tego ostatniego jako zastępcy książecego w powiecie

kamienieckim), który działał na pograniczu dwóch ziem, A. Wolff, *Studia*, s. 27–31, 34.

²⁰ A. Wolff, *Ziemia zakroczymska*, s. 46.

²¹ W liczbę tę wliczam szlacheckie miasteczko Zgierz (ob. Zegrze), założone ok. 1400 r., które jeszcze w 1505 i 1532 r. określane było w źródłach jako miasto (AGAD, MK 18, 221; *Matricularum Regni Poloniae summaria* [dalej: MRPS], t. 4/2, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1912, nr 16400). Lokacja ta jednak ostatecznie się nie powiodła.

²² Zakroczymowi podlegało miasto Serock i wsie: Gałachy, Kazom, Kębłowice, Kosowo Wielkie, Moglno, Radzikowo, Suchodół i Wrona, a starostwu w Nowym Mieście wsie: Latonice, Lewice, Sobieszczki (ob. Sobieski), Zasonie oraz Sarnowa Góra w powiecie ciechanowskim. W 1530 r. oszacowano liczbę wólk w tych wsiach na ponad 140 (AGAD, MK 341, k. 1; AGAD, ASK I 40, k. 85–91v; ASK I 43, k. 573–573v, *Lustracja dóbr królewskich województwa mazowieckiego 1565* [dalej: LM 1565], cz. 1, wyd. I. Gieysztorowa, A. Zaboklicka, Warszawa 1967, s. 163–166, 173). O dziejach Nowego Miasta: K. Pacuski, *Nasielsk w średniowieczu*.

²³ AGAD, ASK I 43, k. 574–575, 599–600. Do klucza dóbr biskupich z ośrodkiem w Pułtusku należały też wsie położone w powiatach makowskim i kamienieckim, zob. Anek.

²⁴ AGAD, ASK I 43, k. 576, 601; *Materiały do dziejów kolegiaty Pułtuskiej*, wyd. B. Ulanowski, S. Zachorowski, „Archiwum Komisji Historycznej”, 10, 1916, 1, s. 314–315; T. Zebrowski, *Pułtuski kościół, kapituła i szkolnictwo w okresie średniowiecza i pierwszej połowy XVI wieku*, w: *Dzieje Pułtuska*, s. 108; por. W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, s. 95, tu zwłaszcza przyp. 44.

²⁵ AGAD, ASK I 43, k. 575v–576; 600v–601; M. Stawski, *Opactwo czerwińskie w średniowieczu*, Warszawa 2007, s. 395–398, Tabela 1; A. Baranowska, *Fundacja klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku i jego uposażenie w dobra ziemskie*, „Roczniki Łowickie”, 3, 2006, s. 149–180. Wieś Słocwino (Słotwin) została w 1524 r. wyłączona z ziemi

klasztora Norbertanek w Płocku (wieś Orzechowo)²⁶. Przypatrując się strukturze i rozmieszczeniu własności szlacheckiej w ziemi zakroczymskiej, stwierdzić można, że wsie szlachty nieposiadającej kmieci stanowiły nieco ponad połowę wszystkich osad szlacheckich (50,24 proc.) i zlokalizowane były przede wszystkim w północnej i zachodniej części powiatu nowomiejskiego. Wsie szlachty bezkmiczej były ponadto bardzo rozdrobnione – własność podzielona była tam zazwyczaj pomiędzy cztery i więcej osób. Wsie należące do szlachty osiadłej stanowiły 44,98 proc. ogółu wsi szlacheckich. W pozostałej części wsi (4,78 proc. całości) własność była podzielona między szlachtę posiadającą a bezkmiczą²⁷. Własność szlachecką stanowiły miasta Nasielsk (część) i Zgierz.

Analizując hierarchię urzędniczą ziemi zakroczymskiej możemy stwierdzić, że w omawianym czasie wykazuje ona pewne luki, które wynikły jednak nie tyle z niepełnego jej uformowania, ile spowodowane były zniesieniem bądź zanikiem wcześniej istniejących godności. Dotyczy to dwóch niższych urzędów, tj. wojskiego i podczaszego. Urząd wojskiego zakroczymskiego, istniejący od lat siedemdziesiątych XIV w.,

został zniesiony przez Janusza I w 1416 r., gdy nadał on cło ziemne i wodne, pobierane przez tegoż wojskiego, na uposażenie kanonii w kolegiacie św. Jana Chrzyciela w Warszawie²⁸. Ponownie urząd ten został wprowadzony decyzją Janusza III dwa dni przed jego śmiercią. 7 marca 1526 r. książę nominował na wojskiego zakroczymskiego Erazma Popielskiego, brata podkanclerzego Wojciecha, przyznając mu 5 kóp gr rocznego uposażenia²⁹. Urząd podczaszego zakroczymskiego, utworzony przez Bolesława IV w 1436 r.³⁰, funkcjonował zapewne do połowy 1494 r., tj. do śmierci Macieja z Załęża h. Prus, piastującego tę godność od roku 1490³¹. Potem prawdopodobnie nie był obsadzany ani przez Konrada III, ani przez regentkę Annę Radziwiłłównę i jej synów. Przemawia za tym brak jakichkolwiek wzmianek źródłowych. W hierarchii urzędów ziemskich zakroczymskich przez cały okres istnienia Księstwa Mazowieckiego nie wytworzył się urząd łowczego³². Pojawił się on dopiero w drugiej połowie XVI w.

Ziemia ciechanowska, następną w kolejności w hierarchii ziem księstwa Konrado-

ciechanowskiej (pow. sąchocki) i przyłączona do powiatu zakroczymskiego, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, s. 41.

²⁶ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza* [dalej: NKDMaz.], t. 3: *Dokumenty z lat 1356–1381*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Warszawa 2000, nr 271; Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Kodeks dyplomatyczny Norbertanek płockich*, oprac. ks. W. Mąkowski, s. 154 [kopia w Zakładzie Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie]; Kartoteka Słownika historyczno-geograficznego Mazowsza w średniowieczu, przechowywana w IH PAN [dalej: Kartoteka Wolffa], powiat nowomiejski, hasło: *Orzechowo* (<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/8825#structure>, dostęp: 15 lipca 2022).

²⁷ Obliczenia na podstawie rejestru poboru łanowego z 1530 r. (AGAD, ASK I 43, k. 576–586v). Poborca odnotował własność szlachty osiadłej w 104 osadach, a szlachty bezkmiczej – w 115, z czego w dziesięciu wsiach znajdowały się działy należące do obu typów własności. Rejestr z 1530 r. stanowi cenne źródło do badań nad demografią. We wsiach szlachty bezkmiczej wymienieni są imiennie wszyscy właściciele (z podaniem imienia ojca), a poborca zanotował, że spisanych zostało 655 osób. Kolejny rejestr z 1531 r. nie notuje już osób, lecz areał, od którego zapłacono podatek. Poborca zapisał, że areał wszystkich wsi szlachty bezkmiczej wynosił nieco ponad 426 włók. Liczba włók szlachty posiadającej odnotowanych w tym rejestrze wynosiła zaś nieco ponad 402.

²⁸ A. Wolff, *Studia*, s. 70–71, z datowaniem na 1412 r. Dokument nadający uposażenie kolegiacie warszawskiej wydał książę Władysław Kwiatkowski, datując go (na podstawie dziewiętnastowiecznej kopii) na rok 1412 (W. Kwiatkowski, *Powstanie kapituły św. Jana przy zamku XX. Mazowieckich w Warszawie. Z dziejów kościoła na Mazowszu*, Warszawa 1938, dodatek źródłowy nr 4). Regest dokumentu z datą 1416, sporządzony na podstawie wcześniejszego kopiarza, wydał Bolesław Ulanowski (*Acta ecclesiae collegiatae Varsoviensis*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1897–1926 [Archiwum Komisji Prawniczej, 6], nr 20, s. 10). Datę 1412 (na korzyść roku 1416) podważa lista świadków występujących w akcie. Więcej o tym: A. Salina, *Polityka książąt mazowieckich wobec władz Kościoła od początku XIV do 1526 roku*, Poznań 2011, s. 103, przyp. 57.

²⁹ Mianowanie Erazma na specjalnie w tym celu utworzony urząd nastąpiło w uznaniu zasług podkanclerzego Wojciecha Popielskiego, druk nominacji: A. Wolff, *Studia*, s. 316, Dodatek II, nr 26; zob. też: J. Grabowski, *Wojciech Popielski herbu Nałęcz, ostatni podkanclerzy Księstwa mazowieckiego*, w: *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. P. Guzowski, M. Liedke, K. Boroda, Białystok 2018, s. 182.

³⁰ 26 maja 1436 r. nominację na podczaszego zakroczymskiego otrzymał Pełka z Wrońsk h. Prawda (*Księga zakroczymska druga 1434–1437*, wyd. K. Tymieniecki, Warszawa 1920, nr 2076; za: Pacuski, Spis).

³¹ Pacuski, Spis.

³² A. Wolff, *Studia*, s. 57.

wiców, zajmowała rozległy obszar ponad 3 tys. km², rozciągając się od linii Wisły na południu aż do granic księstwa z zakonem krzyżackim na północy, co nadało jej niezwykle wydłużony kształt³³. W omawianym czasie dzieliła się na trzy powiaty, idąc od południa były to: sąchocki, ciechanowski i przasnyski³⁴. Biorąc pod uwagę administrację kościelną, jej teren do 1443 r. znajdował się w całości w granicach archidiakonatu płockiego diecezji płockiej. W 1443 r., gdy utworzono archidiakoniat pułtuski, włączono do niego północno-wschodnią część ziemi położoną nad rzeką Orzyc (par. Siedlec i Podosie)³⁵. Najstarsze osadnictwo w ziemi ciechanowskiej z XIII–XIV w. skupiało się w powiecie sąchockim i centralnej części powiatu ciechanowskiego, wokół grodu w Ciechanowie. W północnych i północno-wschodnich obszarach powiatu ciechanowskiego bardzo intensywna kolonizacja odbywała się w ostatnich latach panowania księcia Janusza I, tj. w pierwszej ćwierci XV w., a osiadłe tu liczne rycerstwo emigrowało następnie dalej na wschód i północ³⁶. Znaczne obszary powiatu przasnyskiego porastała, ciągnąca się w kierunku północno-wschodnim niemal od okolic

Przasnysza, rozległa puszcza, która przetrwała w praktycznie niezmiennym zasięgu po czasy współczesne³⁷. Stąd też najstarsze osadnictwo na tym terenie (do początków XV w.) obejmowało tereny na zachód i północny zachód od Przasnysza, przede wszystkim wokół Gruduska, oraz obszary nadgraniczne z powiatem ciechanowskim³⁸. W omawianym czasie sieć miejska ziemi ciechanowskiej była słabo rozwinięta, ponieważ na tak rozległym obszarze funkcjonowało zaledwie pięć miast³⁹. W strukturze własności włości należących do szlachty przeważały dobra drobnoszlacheckie⁴⁰. U progu lat trzydziestych XVI w. znacząca była już jednak liczba szlachty bezkmiecej. Według zapisów z rejestru poboru łanowego z 1530 r. wynosiła ona 1580 osób⁴¹. Zestawiając to z danymi z kolejnego rejestru (1532 r.) notującego, w odróżnieniu od poprzedniego, areal wsi zagrodowych, szacować można, że na jedno

³³ Granice i kształt ziemi ciechanowskiej omówił szerzej A. Wolff, *Ziemia Ciechanowska za książąt mazowieckich*, w: *Millenium Ciechanowa*, red. S. Pazyra, Ciechanów 1969, s. 41–43; zob. też A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo*, s. 19, ryc. 1: *Granice ziemi ciechanowskiej z XV w. oraz ich zmiany*. Według szacunków na drugą połowę XVI w. obszar ziemi ciechanowskiej wynosił 2981 km² (AHPMaz., s. 75), jednak, jak to zostało wspomniane wyżej, w 1522 i 1524 r. wyłączono z niej dwadzieścia osad i pół miasta Czerwińsk, przyłączając do ziemi wyszogrodzkiej. Zob. też szacunki powierzchni poszczególnych powiatów ziemi ciechanowskiej przeprowadzone przez A. Borkiewicz-Celińską (*Osadnictwo*, s. 27).

³⁴ Pod względem obszaru dominował powiat przasnyski, na który przypadała ponad połowa całej powierzchni ziemi ciechanowskiej.

³⁵ A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo*, s. 30 oraz ryc. 2 i 3: *Sieć osad parafialnych i podział na dekanaty w 1506 i 1530*, s. 28–29.

³⁶ Tamże, s. 32–57; też, *Ze studiów nad rozwojem prawa chełmińskiego w średniowieczu we wszach Mazowsza północno-zachodniego (ziemie płocka, zawkrzeńska, wyszogrodzka, ciechanowska)*, w: *Studia culmensia historico-juridica czyli księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 2, red. Z. Zdrójkowski, Toruń 1988, s. 116–117. Gród w Ciechanowie oraz położony na północ od niego gród w Grudusku zostały wymienione w falsyfikacie mogileńskim, K. Pacuski, *Grody i kościoły*, s. 215–217.

³⁷ Według obliczeń Borkiewicz-Celińskiej obejmowała ona około 700 km² (por. opis rozmiarów tej puszczy zanotowany przez lustratorów w 1565 r. (LM 1565, cz. 2, Warszawa 1968, s. 92). Była to część Puszczy Zagajnickiej (obecnie nazywanej Zieloną lub Kurpiowską), której *gros* zajmowało północną część ziemi tomżyńskiej, granica biegła rzeką Omulew. Część tej puszczy, wysunięta najbardziej na zachód, zwana była Puszcza Janowska; kompleks wokół późniejszego miasta Chorzele – Puszcza Mazuch, a część dochodząca do Przasnysza – Puszcza Przasnyska, zob. A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo*, s. 57–59, tam też obszerna charakterystyka terenu.

³⁸ A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo*, s. 60–72, zob. też E. Kowalczyk-Heyman, *Gród w Dzierzgowie. Przyczynek do dziejów grodów pogranicza mazowiecko-pruskiego*, w: *Ecclesia – regnum – fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, red. S. Gawlas i in., Warszawa 2014, s. 514–515.

³⁹ Jak to zostało już wspomniane wyżej, od 1524 r. poza granicę powiatu sąchockiego znalazło się pół miasta Czerwińsk, należące do kanoników regularnych. Poza Czerwińskiem w tym czasie były to: Ciechanów, Janowo, Przasnysz i Sąchocin. Miasto Chorzele zostało lokowane w 1542 r. (S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 123).

⁴⁰ A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo*, s. 131. Kompleksy wielkiej własności szlacheckiej, uformowane przede wszystkim w pierwszej połowie XV w. (zob.: tamże, s. 125–127, Zestawienie 18: *Wielowioskowa własność szlachecka w ziemi ciechanowskiej w XV w.*), w omawianym czasie w dużej części uległy już rozdrobnieniu, głównie na skutek rodzinnych podziałów majątkowych.

⁴¹ Dla poszczególnych powiatów przedstawia się to następująco: 140 (sąchocki), 700 (ciechanowski), 740 (przasnyski), AGAD, ASK I 40, k. 366, 372v, 377v. Liczbę tę odnosić należy do szlachty deklarującej własne gospodarstwo (zagrodę).

gospodarstwo przypadało średnio około 0,5 włóki⁴². W 1532 r. odsetek ziemi znajdującej się w ręku szlachty osiadłej wynosił 53,14 proc. całości gruntów należących do szlachty, w posiadaniu szlachty zagrodowej było 46,86 proc. ziemi⁴³. Własność kościelna w ziemi ciechanowskiej była bardzo nieliczna i rozproszona⁴⁴. Były to najczęściej pojedyncze wsie, zlokalizowane w powiatach sąchockim i ciechanowskim (w powiecie przasnyskim nie było wówczas żadnej wsi kościelnej⁴⁵), które należały administracyjnie do kluczy dóbr z ośrodkami w innych ziemiach⁴⁶. W omawianym czasie posiadłości w ziemi ciechanowskiej miał jedynie biskup płocki (pół miasta Czerwińsk i 5 wsi), kapituła kolegiaty św. Michała w Płocku (1 wieś), norbertanki płockie (1 wieś) i pleban w Królewku (2 wsie – Królewko i Królewko)⁴⁷. Wszystkie posiadłości klasztoru Kanoników Regularnych z Czerwińska położone w ziemi ciechanowskiej (w powiecie

sąchockim) na mocy rozporządzenia księcia Janusza III przeniesione zostały w 1524 r. do ziemi wyszogrodzkiej i zakroczymskiej (zob. wyżej). Posiadłości książęce w ziemi ciechanowskiej były stosunkowo liczne. Do panujących należały tu w omawianym czasie cztery miasta (Ciechanów, Przasnysz, Sąhocin i Janowo) oraz 23 wsie, co stawiało tę ziemię na trzecim miejscu pod względem wielkości dóbr książęcych po czerskiej i warszawskiej⁴⁸. Posiadłości te, na tle gruntów posiadanych przez szlachtę, nie były jednak rozległe. Wedle zapisów w rejestrze z 1532 r. liczba łańów stanowiących własność monarszą wynosiła 162, co stanowiło zaledwie 8,6 proc. całości areалу uprawnego w tej ziemi⁴⁹. W posiadaniu szlachty znajdowało się wówczas 89,4 proc. ziemi (tj. 1681 łańów)⁵⁰.

Hierarchia urzędnicza ziemi ciechanowskiej, uformowana w pełni w pierwszej połowie XV w., w omawianym czasie wykazuje luki spowodowane zanikiem pewnych urzędów. Na początku XVI w. mianowicie nie istniał już urząd skarbnika ciechanowskiego. Około 1462 r., w czasie sprawowania tej godności przez Adama z Łowczewa, urząd ten został przeniesiony do hierarchii ziemi zakroczymskiej i tam kontynuowany⁵¹. Godność podczaszego ciechanowskiego zanika natomiast po 1449 r., zapewne po śmierci Ziemaka z Węgry⁵². Utworzono ją na nowo dopiero

⁴² AGAD, ASK I 40, k. 392–416v, 428–460v, 468–474. W powiatach sąchockim i ciechanowskim było to 0,51 włóki, w przasnyskim 0,48. W ciągu XVI w. zauważyć można postępujące zmniejszanie się powierzchni gospodarstw szlachty zagrodowej w tej ziemi – w ostatniej ćwierci tego stulecia wynosiła ona średnio około 0,37 włóki, A. Żaboklicka-Wąsowicz, *Ziemia Ciechanowska w drugiej poł. XVI i w XVII wieku*, w: *Millenium Ciechanowa*, red. S. Pazyra, Ciechanów 1969, s. 57.

⁴³ W posiadaniu szlachty osiadłej znajdowały się 893 włóki, a szlachty bezkmiecej – 788.

⁴⁴ W 1532 r. własność kościelna obejmowała tu jedynie 2 proc. areálu ziemi uprawnej, tj. 35,5 włóki.

⁴⁵ Powstała zapewne u schyłku XVI w. wieś Zielonki w parafii Krasne należała do tamtejszego plebana, zob. Kartoteka Wolffa, pow. przasnyski. AHPMaz. lokalizuje Zielonki w pow. ciechanowskim.

⁴⁶ Np. wieś Rogatkowo (pow. sąchocki) przynależała do klucza z ośrodkiem w Juńcu (z. zakroczymska), AGAD, ASK I 43, k. 575; zob. też A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, s. 42.

⁴⁷ AGAD, ASK I 40, k. 363, 375v; ASK I 43, k. 575; Kartoteka Wolffa, pow. sąchocki; A.J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*, Płock [1931], s. 556; A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo*, s. 94. Sokołowo (ob. Sokołówek) było własnością biskupa płockiego do 1515 r., potem nastąpiła zamiana z Ziemakiem Bielińskim z Ciekosyna na dobra Rządźnik (pow. kamieniecki); jako własność Bielińskich poświadczane jest w 1567 r. (A. Pawiński, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 5: *Mazowsze*, Warszawa 1892 (Źródła dziejowe, t. 16), s. 323). Wątkowo było własnością biskupa płockiego do 1511 r., potem nastąpiła zamiana z Adrianem Gołyńskim i jego braćmi na dobra Gaczkowo i wójtostwo Ruskie Łąki (pow. nurski); jako własność Gołyńskich potwierdzone jest w 1567 r. (tamże, s. 328).

⁴⁸ AGAD, ASK I 40, k. 11, 18v–19, 34; ASK I 43, k. 363, 368, 375v. Borkiewicz-Celińska wylicza 25 wsi książęcych ok. 1525 r. (taż, *Osadnictwo*, s. 101, przyp. 34), ale na mapie (Ryc. 7: *Dobra książęce w ziemi ciechanowskiej ok. 1525 r.*) umieszcza 26 wsi. Z tej liczby trzeba jednak odjąć trzy wsie – Radzikowo, Kębłowice i Sobieszczki, które należały wówczas dowodnie do ziemi zakroczymskiej.

⁴⁹ Dla poszczególnych powiatów odsetek ten wynosił: 14,5 proc. (ciechanowski), 7,9 proc. (sąchocki), 3,6 proc. (przasnyski). Liczby te trzeba traktować jako wartość przybliżoną, gdyż w 1532 r. nie zanotowano poboru z pięciu wsi królewskich: Chorzele, Chranowo, Opinogóra, Ruda i Tatarzy.

⁵⁰ AGAD, ASK I 40, k. 386–474.

⁵¹ Pacuski, Spis.

⁵² Po raz ostatni Ziemak wspomniany jest jako podczaszy 8 lipca 1449 r. (AGAD, MK 4, k. 90v). W roku 1456 wspomniany jest już jako zmarły (Pacuski, Spis).

w drugiej połowie XVI w.⁵³ W hierarchii ziemi ciechanowskiej nie istniał urząd łowczy, od czasów panowania księcia Janusza I funkcjonował natomiast podłowczy ciechanowski⁵⁴. Wyniki sondażowych badań Henryka Samsonowicza i Anny Supruniuk pokazują, że z ziemi ciechanowskiej pochodziła większość urzędników z najbliższego otoczenia księcia Janusza I i jego wnuka Bolesława IV⁵⁵. Podobnie było w początkowym okresie rządów Janusza II, który ziemię tę otrzymał w podziale ojcowizny w 1471 r. Do roku 1475 (tj. czasu, gdy objął on rządy w ziemiach płockiej, wiskiej i zawkrzeńskiej), jedynymi z najbliższych współpracowników księcia byli ludzie wywodzący się z ziemi ciechanowskiej i piastujący tu urzędy⁵⁶. Za panowania Konrada III, w czasie, gdy po śmierci brata w 1495 r. panował on również i w omawianej ziemi, w najbliższym otoczeniu księcia pochodziły stamtąd zaledwie dwie osoby. W czasie panowania jego synów już tylko jedna⁵⁷.

Przejdźmy teraz do przedstawienia ziemi wiskiej, która w skład księstwa weszła ponownie dopiero w 1511 r., w latach 1495–1511 znajdując się w posiadaniu Korony. Była ziemią pograniczną, od północy sąsiadującą z państwem krzyżackim, a od północnego wschodu i wschodu z Wielkim Księstwem Litewskim⁵⁸. Kasztelania wiska zajmowała w starszeństwie drugie miejsce po czerskiej, co było dziedzictwem po czasach najazdów jaćwieskich, pruskich i litewskich, gdy na kasztelanie wiskim spoczywała ogromna odpowiedzialność militarna za utrzymanie panowania nad wschodnim Mazowszem⁵⁹. Ziemia wiska obejmowała niezbyt rozległy obszar 1397 km², dzieląc się w omawianym czasie na dwa powiaty – wiski i wąsoski⁶⁰. Pod względem przynależności do struktur kościelnych obszar ten należał w całości do archidiakonatu pułtuskiego diecezji płockiej. Istniejące w omawianym czasie osadnictwo ziemi wiskiej, po okresie niemal całkowitego wyniszczenia w wiekach XIII–XIV na skutek nieprzyjacielskich najazdów, rozwijało się od czasów panowania Janusza I, tj. od schyłku XIV w., a nabrało rozpędu po zawarciu pokoju toruńskiego w 1411 r., gdy znikła częściowo groźba najazdów krzyżackich⁶¹. Rozległe nadania

⁵³ W 1570 r. urząd ten sprawował Marcin Górski z Górek, MRPS, t. 5/1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1919, nr 4161, 4408; t. 5/2, wyd. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, Warszawa 1961, nr 10814–10816.

⁵⁴ Pierwszym poświadczonym w źródłach podłowczym ciechanowskim był Jan Jeż z Pienic działający w latach 1423–1453 (Pacuski, Spis). Adam Wolff odnotowuje go dla lat 1424–1454, tenże, *Starszeństwo urzędów. Metoda ustalania na przykładzie hierarchii Mazowsza udzielnego*, Warszawa 1928, nr 70.

⁵⁵ H. Samsonowicz, A. Supruniuk, *Dzieje polityczne (połowa XIV – początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 322–323.

⁵⁶ J. Grabowski, *Współpracownicy i dworzanie Janusza II, księcia mazowieckiego (1471–1495). Ze studiów nad otoczeniem władców prowincjonalnych w późnym średniowieczu*, w: *Średniowieczni władcy i ich otoczenie*, red. J. Sperka, K. Kollinger, Rzeszów 2018 (Kongres Mediewistów Polskich 2015, Materiały, t. 5), s. 285–286. Co jednak najprościej wytłumaczyć można by tym, że w tym czasie Ciechanów pełnił funkcje stołeczne w dzielnicy Janusza II.

⁵⁷ H. Samsonowicz, A. Supruniuk, *Dzieje polityczne*, s. 322. Mankamentem zestawienia sporządzonego przez tych badaczy jest nieprecyzyjne wskazanie, które dwanaście osób z najbliższego otoczenia księcia wzięli oni pod uwagę. Na pewno, w przypadku Konrada III, chodzi o wojewodę Jakuba z Gołymina oraz, przypuszczalnie, podkomorzego ciechanowskiego Jana Czecha z Podosia. Za rządów Stanisława i Janusza być może chodzi o ich marszałka dworu Adriana z Gołymina. Natomiast w czasie rządów regencyjnych księżnej Anny Radziwiłłówny w jej najbliższym otoczeniu pojawiają się cztery osoby pochodzące z ziemi ciechanowskiej. Regentka chętnie jednak wprowadzała do kręgu swych

współpracowników osoby spoza ziem stołecznych – warszawskiej i czerskiej (otaczając się osobami także i z ziemi liwskiej i łomżyńskiej, zob. dalej), co wywołało sprzeciw części szlachty i możnowładztwa i w efekcie doprowadziło do zniesienia jej rządów w 1518 r.

⁵⁸ E. Kowalczyk-Heyman, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Piszą a Biebrzą)*, Warszawa 2013; K. Pacuski, *Wschodnia granica Mazowsza w średniowieczu w świetle danych historycznych (X–XV w.)*, w: *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzy*, red. A. Buko, Warszawa 2019, s. 19–24.

⁵⁹ O znaczeniu Wizny i jej dziejach w średniowieczu zob.: A. Kamiński, *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, „Rocznik Białostocki”, 1, 1961, s. 9–61 (szczególnie s. 17–59; tu dzieje do początków XIV w.) oraz J. Wiśniewski, *Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i w XV wieku*, „Studia Łomżyńskie”, 1, 1989, s. 29–30.

⁶⁰ W 1548 r. z ich terenów wydzielono powiat radziłowski, więcej o tym: A. Dunin-Wąsoszczowa, *Podziały administracyjne*, s. 46–47, tam też mapa nowo utworzonego powiatu.

⁶¹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 32–94;

książęce otrzymywało tu wówczas rycerstwo z wcześniej skolonizowanych ziem księstwa Januszowego, przede wszystkim ziemi ciechanowskiej⁶². W końcu XV w., w porównaniu z centralnymi ziemiami księstwa, osadnictwo to było już stosunkowo gęste⁶³. Dalsze zagęszczenie sieci osad przyniósł wiek XVI, przede wszystkim drogą podziałów własnościowych i rozdrobnienia już istniejących włości. Wyjątek stanowiła niezasiedlona (w zasadzie aż po schyłek XVIII w.)⁶⁴, silnie zabagniona Puszcza Dybła, rozciągająca się na wschód od Wąsoszy w widłach rzek Elk i Biebrza.

Ziemia wiska była słabo zurbanizowana, na jej terenie istniały w omawianym czasie jedynie trzy miasta (Wizna, Radziłów i Wąsosz). Wszystkie stanowiły własność książąt. W 1526 r. w posiadaniu książęcym znajdowało się ponadto dziewięć wsi podlegających starostwu wiskiemu⁶⁵. W ziemi wiskiej nie było w omawianym czasie

w ogóle własności kościelnej. Reszta osad znajdowała się w rękach szlachty, przede wszystkim szlachty nieposiadającej. Rejestr poboru łanowego z 1528 r. notuje w obu powiatach ziemi wiskiej w sumie 225 wsi szlacheckich, z czego aż 173 to wsie szlachty bezkmiecej, czyli niemal 77 proc.⁶⁶

Hierarchia urzędnicza ziemi wiskiej, kształtująca się od XIII w., na przełomie XV i XVI w. nie była w pełni uformowana⁶⁷. W czasie, gdy ziemia ta należała przejściowo do Korony, utworzono trzy urzędy – chorążego (w 1502 r.), łowczego (w 1504 r.) oraz podkomorzego (w 1504 r.)⁶⁸. Nadal jednak w hierarchii brakowało urzędów cześnika, stolnika, podczaszego i podstolego, a rządy książąt mazowieckich w latach 1511–1526 nie przyniosły tu żadnych zmian⁶⁹.

Wzajemne starszeństwo trzech ziem Księstwa Mazowieckiego – łomżyńskiej, makowsko-różańskiej i nurskiej – istniejących jako samodzielne jednostki na początku XVI w., które w ramach swej hierarchii urzędniczej nie wykształciły kasztelanii, nie zostało do tej pory do końca rozpoznane i stanowić powinno przedmiot pogłębionych badań, co wykracza poza ramy tej pracy. Uwzględniłam zatem hierarchię zamieszczoną w pracy Bogdana Sobola o mazowieckim parlamentarzmie doby książęcej, przyjętą przez niego na podstawie najczęściej pojawiającego się w źródłach porządku, według którego wymieniani byli urzędnicy ziemscy uczestniczący

Cz. Brodzicki, *Początki osadnictwa Wizny i ziemi wiskiej na tle wydarzeń historycznych w tym regionie Polski (do 1529 roku)*, Warszawa 1994, s. 90–91; T. Jaszczolt, *Napływ rycerstwa i szlachty na pogranicze mazowiecko-podlaskie w XV i pierwszej połowie XVI wieku (obszar dzisiejszego powiatu wysokomazowieckiego)*, w: *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D.K. Rembiszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 160–162.

⁶² A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo*, s. 55–56, 74; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa*, s. 94, 97 oraz Tabela 2: *Pochodzenie założycieli wsi*, s. 95–96.

⁶³ Pewne pojęcie o stanie osadnictwa ziemi wiskiej w tym czasie daje zachowany szczęśliwie spis rycerstwa tej ziemi, które w 1497 r. udało się wraz z królem Janem Olbrachtem na wyprawę wojenną przeciw gospodarowi mołdawskiemu Stefanowi III. Opublikował go ostatnio (jako przedruk wcześniejszego wydania z 1913 r.): Cz. Brodzicki, *Początki osadnictwa*, s. 285–305, *Aneks nr 6, Spis rycerstwa powiatu wiskiego i wąsoskiego, które uczestniczyło w wyprawie wołoskiej 1497 r.*

⁶⁴ Karol Perthées, *Mapa szczegółna województwa mazowieckiego* [dalej: Perthées, Mazowsze], Warszawa 1783, 1:225 000; oryg. sponął w czasie drugiej wojny światowej, klisze szklane przechowywane w Zakładzie Atlasu Historycznego IH PAN w Warszawie.

⁶⁵ Były to: Bożejewo, Brunowo (ob. Bronowo), Kalinowo, Kędziorowo, Kramkovo, Piątnica, Szczuki (ob. Szczuczyn), Wierciszewo i Zajenklewo (ob. Zanklewo) (AGAD, MK 341, k. 2v; AGAD, ASK I 40, k. 151v–158, 167v–168). W zastawie u Adama Szczuki znajdowały się wówczas Żebry, Przytuły zaś i Okrasino posiadał tytułem dożywocia wojski wiski Jerzy Talaful (AGAD, ASK I 40, k. 157; Varia I 7, k. 150). Piątnica, położona tuż przy Łomży, lecz na prawym brzegu Narwi, w 1557 r. została przez Zygmunta Augusta wyłączona ze starostwa wiskiego i włączona do starostwa łomżyńskiego, a tym samym do ziemi łomżyńskiej (LM 1565, cz. 2, s. 228). Położony po sąsiedzku Czarnocin należał do powiatu

kolneńskiego ziemi łomżyńskiej i w 1525 r. podlegał zarządowi pisarza ziemskiego łomżyńskiego, zob. dalej.

⁶⁶ AGAD, ASK I 27, k. 894–902v; o datacji tego rejestru, zachowanego bez początkowej karty, zob. I. Gieysztorowa, *Mazowieckie akta skarbowe w XV–XVII w., próba odtworzenia układu, w: Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Danych w Warszawie*, [kol. red. A. Stebelski i in.], Warszawa 1958, s. 215.

⁶⁷ J. Grabowski, *Współpracownicy i dworzenie*, s. 293.

⁶⁸ A. Wolff, *Studia*, s. 56, 58; Cz. Brodzicki, *Początki osadnictwa*, s. 153.

⁶⁹ Urząd cześnika wiskiego pojawił się na krótko w latach 1487–1489, gdy z urzędem tym poświadczony jest Maciej z Kisielnicy h. Topór, przedtem podsędek wiski w latach 1473–1486, A. Wolff, *Starszeństwo urzędów*, nr 35; Pacuski, Spis; zob. też J. Grabowski, *Współpracownicy i dworzenie*, s. 293.

w zjazdach, tj. następującą kolejność ziem: łomżyńska, nurska i makowsko-różańska⁷⁰. Wspomnieć tu trzeba, że według starszeństwa przyjętego przez tegoż badacza, między ziemią łomżyńską a nurską znajdowała się jeszcze ziemia liwska. Wyższą pozycję ziemi łomżyńskiej w stosunku do liwskiej potwierdzają zresztą nie tylko zestawienia osób uczestniczących w zjazdach generalnych i partykularnych księstwa, analizowane przez Sobola, lecz także ścieżki awansu urzędników, czego przykładem może być choćby przejście Andrzeja Piroga z Kobyłina z urzędu wojskiego liwskiego na wojskiego łomżyńskiego w 1473 r.⁷¹

Ziemia łomżyńska, obejmująca obszar ponad 4200 km², była największą ziemią księstwa i jako jedyna dzieliła się aż na cztery powiaty: kolneński, łomżyński, ostrołęcki i zambrowski⁷². Wschodnia granica tego ostatniego stanowiła granicę Księstwa Mazowieckiego z Wielkim Księstwem Litewskim⁷³. Jak to już zostało kilkakrotnie wspomniane wyżej, ziemia ta wyodrębniła się z dzielnicy (*districtus*) warszawskiej, a nastąpiło to zapewne już za panowania księcia Janusza I, gdy pojawia się dwuosobowy sąd ziemski (poświadczony od 1419 r.)⁷⁴. Cały ten obszar znajdował

się w granicach archidiakonatu pułtuskiego diecezji płockiej. Pod względem metryki osadnictwa omawiany teren nie był jednolity. Tereny nadrzeczne, przede wszystkim nad Narwią i górnym Orzem, były zasiedlane najwcześniej, już w XI–XIII w., a powstanie sieci grodów nad Narwią i jej dopływami datuje się na X–XII w.⁷⁵ Druga połowa XIII stulecia i pierwsze dziesięciolecie XIV to okres wyniszczających najazdów pruskich, jaćwieskich i litewskich, które nękały północno-wschodnie i wschodnie Mazowsze, powodując wyniszczenie i niemal całkowite wyludnienie tych terenów oraz porastanie ich na powrót puszcza⁷⁶. Powolne odradzanie się osadnictwa wiejskiego w dolinach rzecznych i terenach bezpośrednio z nimi sąsiadujących datuje się od drugiej połowy XIV w.⁷⁷ Akcja osadnicza przybrała bardziej intensywny charakter z inicjatywy księcia Janusza I, który w pierwszym rządzie zasiedlał tereny między Narwią a Czerwonym Borem, tj. na wschód od Ostrołęki i na południe od linii Narwi⁷⁸. Obszary na północ od Narwi oraz na wschód od linii rzeki Gać natomiast zaczęły być intensywniej kolonizowane dopiero w pierwszej ćwierci XV w., w późniejszym okresie panowania tegoż księcia⁷⁹. Janusz I osadzał tu rycerstwo z południowych i zachodnich ziem, nadając mu rozległe, przeważnie leśniste tereny⁸⁰. Dzieło to kontynuował następnie jego wnuk Bolesław IV, a potem

⁷⁰ B. Sobol, *Sejm i sejmiki ziemskie na Mazowszu książęcym*, Warszawa 1968, s. 164. Radosław Lolo, pisząc o powiecie makowskim w strukturach Mazowsza po 1526 r. stwierdził, że ziemia zajmowała w hierarchii dziesięciu ziem województwa miejsce ósme (tenże, *Maków Mazowiecki w latach 1526–1795*, w: *Dzieje Makowa Mazowieckiego*, t. 1, red. J. Szczepański, Maków Mazowiecki–Pułtusk 2020, s. 89). Nie podaje jednak źródła tej informacji.

⁷¹ AGAD, MK 9, k. 28; Pacuski, Spis; K. Pacuski, *Elita władzy ziemi liwskiej w XV w.*, „Rocznik Liwski”, 1, 2005/2006, s. 87; J. Grabowski, *Współpracownicy i dworzanie*, s. 289.

⁷² Powiaty te zaczęły się wydzielać około trzeciej ćwierci XIV w., A. Wolff, *Ziemia łomżyńska w średniowieczu*, Łomża 1988, s. 15–16. Powiat kolneński wytworzył się z dawnej kasztelanii nowogrodzkiej, stąd często jeszcze w XV w. nazywany był nowogrodzkim, tenże, *Studia*, s. 24. Przyjmuje tu nazwę tego powiatu stosowaną w AHPMaz. i *Słowniku historyczno-geograficznym Mazowsza*, choć w średniowieczu w użyciu była nazwa kolneński, J. Wiśniewski, *Początek i rozwój nowego osadnictwa*, s. 79.

⁷³ K. Pacuski, *Wschodnia granica*, s. 25.

⁷⁴ Ostateczne wyłączenie nastąpiło w 1471 r., gdy granica między tymi terytoriami stała się granicą polityczną księstw, ponieważ w podziale ojcowizny po Bolesławie IV łomża przypadła Januszowi II, ziemię

warszawską zaś otrzymał Bolesław V, A. Wolff, *Ziemia łomżyńska*, s. 17; K. Pacuski, *Warszawa – districtus*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, K. Pacuski, przyg. do druku M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, red. T. Jurek, Warszawa 2013, s. 297; Pacuski, Spis.

⁷⁵ J. Wiśniewski, *Początek i rozwój nowego osadnictwa*, s. 23–28.

⁷⁶ Tamże, s. 28, 33.

⁷⁷ Tamże, s. 40.

⁷⁸ Tamże, s. 44–45, 97.

⁷⁹ Tamże, s. 53–63, 97.

⁸⁰ Rycerstwo to pochodziło przede wszystkim z ziem ciechanowskiej, zakroczymskiej, wyszogrodzkiej, warszawskiej i płockiej, A. Wolff, *Ziemia łomżyńska*, s. 24–25; J. Wiśniewski, *Początek i rozwój nowego osadnictwa*, s. 80; T. Jaszczolt, *Napływ rycerstwa*, s. 161–162; zob. też zestawienia A. Borkiewicz-Celińskiej, *Osadnictwo*, s. 56, 74 i 76.

jego synowie, lecz w drugiej połowie XV w. odbywało się to już na znacznie mniejszą skalę⁸¹.

Zagęszczenie sieci osadniczej poszczególnych powiatów ziemi łomżyńskiej wykazywało w omawianym czasie spore różnice. Powiaty ostrołęcki i kolneński należały do najslabiej zaludnionych w skali całego Mazowsza, co wynikało przede wszystkim ze zlokalizowania na ich terenie ogromnych terenów puszczańskich⁸². Północ powiatu ostrołęckiego i zachód kolneńskiego (granica biegła rzeką Szkwą) porastała rozległa Puszcza Zagajnica, niezasiedlona aż do XVII–XVIII w., leżąca na terenach podmokłych i nieurodzajnych. Stanowiła ona książęcy rezerwat łowiecki i była terenem „zapowiedzianym” (tj. zarezerwowanym jedynie dla księcia i jego rodziny, z zakazem użytkowania przez innych)⁸³. Na tak rozległym terenie znajdowały się jedynie książęce dwory myśliwskie (Szkwa, Krusko, Rososzna) oraz czasowe osady smolarzy, popielarzy, drwali i bartników⁸⁴. Na obszarze puszczy położone były trzy rozległe jeziora, w tym największe jezioro na Mazowszu, zwane Krusko (późniejsza nazwa Serafin, dziś nieistniejące), którego zasoby rybne eksploatowano na potrzeby kuchni książęcej, nadwyżki zaś sprzedawano⁸⁵. Zwarty obszar leśny zwany Czerwonym Borem rozciągał się też między powiatami zambrowskim i łomżyńskim. Niekorzystne warunki glebowe sprawiały,

że i jego tereny aż do XX w. pozostawały przeważnie niezamieszkane, choć w omawianym czasie były już eksploatowane jego zasoby naturalne (drewno i jego pochodne oraz produkty leśne, w tym miód) przez księcia, ale, na mocy jego nadań, także i przez szlachtę⁸⁶. Tereny nadgraniczne powiatu zambrowskiego z ziemią wiską, na lewym brzegu Narwi, porastały lasy Puszczy Zambrowskiej, okolone od południa szerokim pasem bagien zwanym Wielka Biel. Również i ten obszar jeszcze u schyłku XVIII w. był praktycznie niezasiedlony⁸⁷.

W 1526 r. na terenie ziemi łomżyńskiej funkcjonowało sześć miast, ogromny obszar powodował jednak, że sieć miejska była najslabiej rozwinięta w całym księstwie⁸⁸. Przypatrując się strukturze własności ziemskiej omawianego terenu, stwierdzić trzeba, że dominowały tu dobra szlachty drobnej (bezkmiecej) i cząstkowej (z nielicznymi kmieciami). Jerzy Wiśniewski szacuje, że pod koniec XV w. w ziemi łomżyńskiej było około 465 wsi drobnoszlacheckich, zaś „do zamożniejszej i średniej szlachty należało około 60 wsi chłopskich z folwarkami”⁸⁹. Istniało też jednak kilka poważnych skupisk dóbr książęcych. W 1526 r. do książąt należało pięć miast wraz z przyległymi doń wsiami (w sumie 19) i licznymi młynami (m.in.

⁸¹ A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo*, s. 76, 80, 82, 84, 89–90; J. Wiśniewski, *Początek i rozwój nowego osadnictwa*, s. 63–69.

⁸² H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 76; Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Wrocław 1967, s. 62 oraz mapa: *Gęstość zaludnienia ziemi łomżyńskiej w końcu XVI w.*, s. 63.

⁸³ K. Tymieniecki, *Łowiectwo na Mazowszu*, „Przegląd Historyczny”, 20, 1916, 1, s. 46–51; A. Wolff, *Ziemia łomżyńska*, s. 26–27; Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka*, s. 47–49; zob. też wyżej, przyp. 37.

⁸⁴ Przedmiotem wzmożonej eksploatacji Zagajnica stała się dopiero od drugiej połowy XVI w., J. Wiśniewski, *Początek i rozwój nowego osadnictwa*, s. 98, 103–104; Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka*, s. 62–63. Zarząd puszczy należał do starosty łomżyńskiego, LM 1565, cz. 2, s. 75.

⁸⁵ *Księga skarbowa Janusza II księcia mazowieckiego z lat 1477–1490*, wyd. J. Senkowski, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 7, 1959, 3, zeszyt dodatkowy, nr 6, 478.

⁸⁶ A. Wolff, *Ziemia łomżyńska*, s. 27; J. Wiśniewski, *Początek i rozwój nowego osadnictwa*, s. 35–37. O nadmiernej eksploatacji Czerwonego Boru w XVI w. wspominają lustratorzy królewscy w 1565 r. (LM 1565, cz. 2, s. 88).

⁸⁷ Zob. Perthées, *Mazowsze*.

⁸⁸ Były to: Kolno, Łomża, Nowogród, Ostrołęka, Zambrów (własności książęce) oraz Grabowo należące do Ławskich (lokowane w 1524 r., funkcjonujące do ok. połowy XVI w.), I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, w: AHPMaz., s. 79, 85.

⁸⁹ J. Wiśniewski, *Początek i rozwój nowego osadnictwa*, s. 96 (por. uwagi o postępującym procesie rozdrobnienia majątności szlachty i jej ubożeniu w XVI w. i dalszych stuleciach, tamże, s. 98–103). Nie przeprowadzono własnych obliczeń dotyczących procentowego udziału szlachty bezkmiecej we własności szlacheckiej w ziemi łomżyńskiej, gdyż do najwcześniejszego zachowanego rejestru poborowego (z 1531 r.) nie udało się mi dotrzeć z powodu obostrzeń związanych z pandemią. Rejestry poborowe dla ziemi łomżyńskiej z pierwszej połowy XVI w. zawiera księga w AGAD, o sygn. ASK I 38, której skany nie są jeszcze dostępne online.

na Narwi, Łomżycy, Rużu i Pisie)⁹⁰. Zarząd tych dóbr podzielony był między starostwo grodowe w Łomży i trzy starostwa nie-grodowe w Kolnie, Nowogrodzie i Ostrołęce⁹¹. Własność duchowna, rozrzucona i stosunkowo niewielka, znajdowała się jedynie w powiatach łomżyńskim i ostrołęckim. Podzielona była między cztery instytucje: klasztor Kanoników Regularnych z Czerwińska (dobra Lubotyń, 5 wsi między Orzem a Rużem), opactwo Benedyktynów w Płocku (dobra Szczepankowo, 8 wsi), prepozyturę katedralną płocką (9 wsi należących do klucza sieluńskiego) oraz probostwo łomżyńskie (1 wieś)⁹².

Hierarchia urzędów ziemi łomżyńskiej, formująca się stopniowo od początków XV w., w 1503 r., gdy rządy w imieniu synów objęła Anna Radziwiłłówna, nadal była niepełna. W jej ramach funkcjonowało wówczas pięć urzędów: sędzia, chorąży, podkomorzy, podsędek i wojski. U schyłku istnienia niezależnego Księstwa Mazowieckiego, niewątpliwie z inicjatywy księcia Janusza III, utworzono urząd cześnika łomżyńskiego⁹³. Od lipca 1525 r. był nim Andrzej Kisielnicki z Boguszyc,

który awansował z urzędu sędziego łomżyńskiego⁹⁴. Kolejne godności powołane i obsadzone zostały już po inkorporacji księstwa do Korony: podłowczy łomżyński znany jest w 1532 r.⁹⁵, a stolnik i podczaszy pojawiają się w drugiej połowie XVI w.⁹⁶

Ziemia makowsko-różańska obejmowała obszar niewiele ponad 900 km² i dzieliła się na dwa powiaty – makowski i różański. Wydzieliła się ona, jak wspomniano, z *districtus* zakroczymskiego, przypuszczalnie w ostatniej ćwierci XIV bądź w początkach XV w.⁹⁷ Pod względem przynależności do struktur kościelnych ziemia ta należała w niewielkiej części do archidiaconatu płockiego (par. Maków i Karniewo), w pozostałej zaś – do archidiaconatu

⁹⁴ AGAD, MK 41, k. 85, 86; MK 340, k. 107v, 110; A. Wolff, *Starszeństwo urzędów*, nr 34.

⁹⁵ 18 marca 1532 r. z urzędem tym pojawił się chorąży warszawski Stanisław Ławski h. Pomian, AGAD, Księgi grodzkie i ziemskie warszawskie [dalej: Warsz.], sygn. 9, k. 316.

⁹⁶ *Regesta thelonie aquatici Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915, s. 51, 72, 267, 283, 360.

⁹⁷ A. Wolff, *Studia*, s. 22. Tenże badacz uważa, że „łączność sądowo-administracyjna kasztelanii zakroczymskiej z późniejszą ziemią makowsko-różańską musiała ustać w drugiej połowie XIV w.” Nastąpiło to, według niego, zapewne po śmierci Kazimierza Wielkiego w 1370 r., gdy Zakroczym wraz z podległym terytorium powrócił do Piastów mazowieckich (A. Wolff, *Ziemia zakroczymska*, s. 41). Inaczej twierdzą Henryk Samsonowicz i Anna Supruniuk (*Dzieje polityczne*, s. 320), którzy podają jako czas wydzielenia się tej ziemi XV w., jednak bez bliższego sprecyzowania chronologicznego ani uzasadnienia tej opinii. Wydzielenie się ziemi różańskiej było z pewnością procesem stopniowym. Sędzia makowski po raz pierwszy w źródłach pojawił się w 1381 r. (NKDMaz., nr 273). Według przekazów z połowy XVI w. odrębne księgi sądowe dla obu powiatów prowadzone były już na początku drugiego dziesięciolecia XV w. (różańska w 1412 r., a makowska w 1413 r.; Pacuski, Spis). W podziale ojcowizny między synów Bolesława IV, Zakroczym „cum tota eius terra et districtus” otrzymał Bolesław V, lecz w dalszym ustępie dotyczącym przyznawanych mu ziem wskazano, że będzie go posiadał „d e m p t o [wyróżnienie – M.P.-Z.] Makow et Rozan cum eorum districtibus et villis ducalibus, que ad terram Czechonouiensem spectarent” (J. Grabowski, *Dynastia*, Aneks I nr 18). Ziemię ciechanowską wraz z Makowem i Różanem otrzymał w tym podziale Janusz II. Wówczas po raz pierwszy pojawiła się granica polityczna między ziemią zakroczymską a makowsko-różańską, A. Wolff, *Ziemia makowsko-różańska za panowania książąt mazowieckich*, w: *Maków Mazowiecki i ziemia makowska*, [red. nauk. A. Stoniowa], Warszawa 1984, s. 37–39 (tu też o zmianach w określaniu *districtus* przy podawaniu w zapisach przynależności terytorialnej osad znajdujących się na omawianym terenie, s. 39–40); J. Grabowski, *Dzieje Makowa w czasach Piastów Mazowieckich*, w: *Dzieje Makowa Mazowieckiego*, s. 50.

⁹⁰ Były to: Borkowo, Czarnocin, Giełczyn, Konarzyce, Kupiski, Łomżyca, Płocko (ob. Mały Płock), Podgórze, Siemień, Stara Łomża, Zambrowska Wola (starostwo łomżyńskie), Kąty, Mątewica i Miastkowo (starostwo nowogrodzkie), Czerwone, Łabna i Zabiele (starostwo kolneńskie), Janowo i Łączyn (starostwo ostrołęckie). W momencie przejścia księstwa przez Koronę część z tych posiadłości (2 miasta i 6 wsi) znajdowała się w zastawie u różnych osób (AGAD, Varia I 7, k. 149–149v). Administracja królewska wykupiła jednak wszystko poza wsią Janowo, którą posiadał Paweł Brzeski tytułem zastawu dożywotniego, AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 1026; AGAD, ASK I 40, k. 135–151v; M. Piber-Zbieranowska, „Księżna mazowiecka Anna Radziwiłłówna i jej regencja na Mazowszu (1503–1518)”, Warszawa 2019, mps pracy doktorskiej w Bibliotece IH PAN w Warszawie, s. 436.

⁹¹ Zob. przyp. wcześniejszy. Ta liczba miejscowości należących do książąt stawiała ziemię łomżyńską na czwartym miejscu wśród ziem księstwa (po czerskiej, warszawskiej i ciechanowskiej) o najwyższym odsetku własności książęcej, J. Senkowski, *Skarbowość*, s. 20. Według szacunków Jerzego Wiśniewskiego własność ta była bardzo rozległa, zajmowała bowiem więcej niż połowę obszaru ziemi łomżyńskiej (*Początek i rozwój nowego osadnictwa*, s. 94).

⁹² AGAD, ASK I 41, k. 35v–39, 45–48; J. Wiśniewski, *Początek i rozwój nowego osadnictwa*, s. 95.

⁹³ W 1457 r. z urzędem tym wystąpił jednorazowo Jakub z Kisielnicy, Pacuski, Spis.

pułtuskiego. Osadnictwo na tym terenie, tj. między Orzycem i dolną Narwią i jej dopływem Różem, rozwijało się już od XI–XIII w.⁹⁸ Przepuszczalnie w początkach XV w. obszar ten był już dość gęsto zaludniony, gdyż tutejsze rycerstwo zaczęło osiedlać się (dzięki nadaniom bądź kupnu) na innych terenach książeckiego władztwa, przede wszystkim na ziemi wiskiej⁹⁹. Później natomiast zasiedlono krańce północne powiatu różańskiego, zajęte przez Puszcę Różańską. W omawianej ziemi istniały wówczas dwa miasta, oba powiatowe i wchodzące w skład domeny książeckiej jako ośrodki dwóch starostw – makowskiego i różańskiego¹⁰⁰. Poza nimi, w 1526 r. do panujących należało jeszcze siedem wsi¹⁰¹. Własność kościelną stanowiły przede wszystkim dobra biskupstwa płockiego należące do wspomnianego wyżej klucza pułtuskiego, zlokalizowane na obszarze między rzekami Narew, Pełtew i Orzyc (10 wsi) oraz kompleks majątkowy prepozytury katedralnej płockiej z ośrodkiem w Sieluniu, rozciągający się w środkowej części powiatu różańskiego (par. Sieluń i Gąsewo, 9 wsi)¹⁰². Ponadto dwie wsie

znajdowały się w posiadaniu benedyktynów św. Wojciecha w Płocku, a jedna wieś należała do tamtejszych norbertanek¹⁰³. Jeśli chodzi o własność szlachecką, na całym obszarze omawianej ziemi dominowały licznie wsie szlachty bezkmiecej. Zasiadła ona ponad dwie trzecie wszystkich wsi znajdujących się w posiadaniu szlachty. Odnosząc to jednak do poszczególnych powiatów, kwestia ta rysowała się odmiennie. W powiecie makowskim wsie szlachty zagrodowej stanowiły ok. 57 proc. własności szlachty, w powiecie różańskim zaś było to już 78 proc.¹⁰⁴

W omawianym czasie ziemia makowsko-różańska nie miała w zasadzie hierarchii urzędników ziemskich. Obsadzano oczywiście urząd sędziego, ponieważ w obu powiatach odbywały się posiedzenia sądów¹⁰⁵, a od początków XVI w. również podsędka różańskiego¹⁰⁶. W pierwszej połowie XV w. (znany od 1436 r.) utworzono też urząd wojskiego różańskiego¹⁰⁷. W XVI w., już po przyłączeniu Mazowsza do Korony, pojawił się ponadto urząd podkomorzego różańskiego¹⁰⁸.

Zaprezentowana charakterystyka ziem wchodzących w skład Księstwa Mazowiec-

⁹⁸ W okolicach Makowa (gdzie w XI w. istniała przeprawa rzeczna przez Orzyc), Różana i grodu w Sypniewie, funkcjonującego w X–XII w., E. Kawałkowa, *Osadnictwo pradziejowe i średniowieczne w dolinie dolnej Narwi, w: Narew w dziejach i współczesności Mazowsza i Podlasia*, red. A. Dobroński, W. Grębecka, Łomża 2004, s. 171; A. Wolff, *Ziemia zakroczymska*, s. 44; J. Grabowski, *Dzieje Makowa*, s. 18.

⁹⁹ A. Wolff, *Ziemia makowsko-różańska*, s. 49–50.

¹⁰⁰ Obsada tych starostw z reguły łączona była w jednym rękę. W latach 1494–1544, z małymi przerwami, posiadał je wojski nurski i marszałek dworu (a potem księstwa) Jakub Brzóska ze Rzwienia, M. Piber-Zbieranowska, *Księżna mazowiecka*, s. 435.

¹⁰¹ AGAD, ASK I 40, k. 115–120v: Janikowo, Łazy, Makownica, Perzanowo, Słoniawy, Smroczyisko i Załuże.

¹⁰² AGAD, ASK I 30, k. 379; ASK I 41, k. 1–39, 45–48. O specyfice terytorium sielunińskiego, funkcjonującego z własnym sądem ziemskim i grodzkim, od schyłku XVI w. zwanego księstwem, zob. W. Smoleński, *Mazowiecka szlachta w poddaństwie proboszczów płockich*, Warszawa 1878; J. Kazimierski, *Dzieje północno-wschodniego Mazowsza 1525–1864*, w: *Dzieje ziem województwa ostrołęckiego*, Warszawa 1984, s. 79–81; M. Kowalski, *Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny*, Warszawa 2013; zob. też: W. Góralski, *Kapituła katedralna w Płocku XII–XVI w. Studium z dziejów organizacji prawnej kapituł polskich*, Płock 1979, s. 77.

¹⁰³ Kartoteka Wolffa, pow. makowski i różański (odpowiednie hasła, zob. aneks); AGAD, ASK I 40, k. 379, 381–381v; A. Wolff, *Ziemia makowsko-różańska*, s. 54–56, 59, 61, 63.

¹⁰⁴ Obliczenia na podstawie rejestru poboru łanowego z 1535 r. (AGAD, ASK I 40, k. 508v, 510–510v, 513–513v, 514v–515). Spisano tam 92 wsie szlacheckie – 42 w pow. makowskim, 50 w różańskim. Do szlachty osiadłej należało 29 wsi, do bezkmiecej – 63 (w tym w dwóch wsiach oba typy własności). W pow. makowskim było to odpowiednio – 18 i 24, w różańskim – 11 i 39. W najwcześniejszym zachowanym rejestrze poboru łanowego z 1530 r. zanotowano jedynie zbiorczo liczbę szlachty zagrodowej: w pow. makowskim 115 osób, w różańskim – 240 (AGAD, ASK I 40, k. 378v; 382v).

¹⁰⁵ W źródłach często określane było on z użyciem obu nazw powiatów: jako *iudex Makowiensis et Rosanensis* (AGAD, MK 339, k. 8v, 20; AGAD, Warsz. 10, k. 890; MRPS, t. 4/3, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1915, nr 23156).

¹⁰⁶ Do początków XVI w. w charakterze podsędków występowali w sądzie asesory wybierani spośród miejscowej szlachty, informacja za: Pacuski, Spis.

¹⁰⁷ AGAD, MK 9, k. 180v, za: Pacuski, Spis.

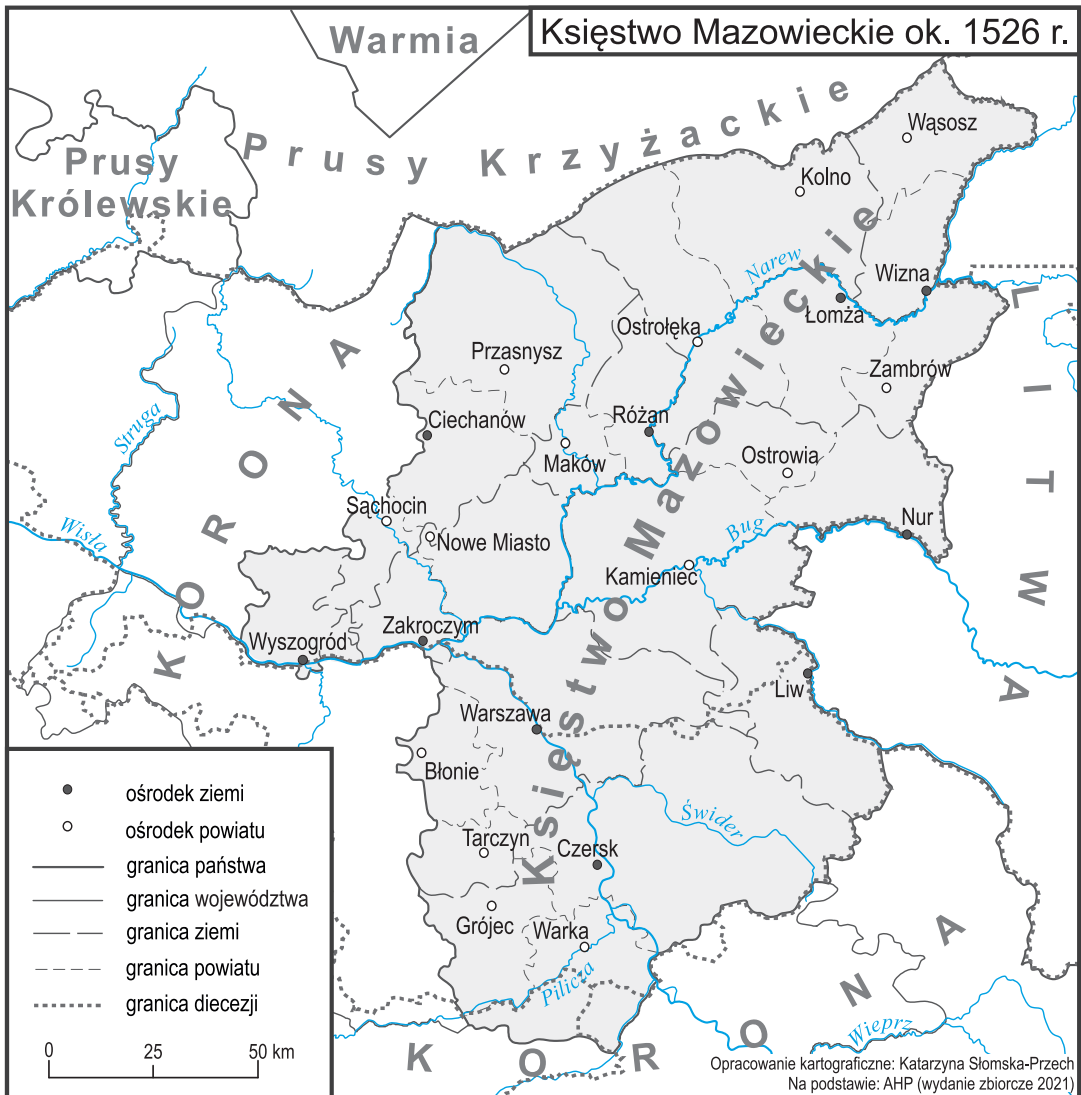
¹⁰⁸ W 1529 r. urząd ten pełnił Jan z Przeradowa (S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 15, Warszawa 1931, s. 17), w 1570 r. zaś Sebastian Budzyński (MRPS, t. 5/2, nr 8567, 10354, 10355).

kiego tuż przed jego włączeniem do Korony (część północna i południowa) pokazuje znaczne odmienności w rozwoju i charakterze osadnictwa oraz w stopniu zagospodarowania poszczególnych obszarów. Wynikały one po części ze specyfiki środowiska naturalnego, ale w znacznej mierze również z uwarunkowań historycznych.

Przedstawione tu dane, zwłaszcza te dotyczące struktury własności, w zestawieniu z dość dobrze rozpoznaną sytuacją w końcu XVI w.¹⁰⁹, mogą być punktem wyjścia do badań nad przemianami, które następowały w strukturze ekonomiczno-społecznej Mazowsza w ciągu XVI stulecia. ■

---

¹⁰⁹ W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad*, s. 88–102; D. Główska, *Wieś na Mazowszu w XVI–XVII wieku*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 2: *Lata 1527–1794*, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015, s. 167–195.

ANEKS

Dobra w posiadaniu instytucji kościelnych około 1526 r. (Księstwo Mazowieckie, część północna)

W nawiasach podano nazwy współczesne, jeśli różnią się od szesnastowiecznych wyraźnie lub w sposób utrudniający identyfikację. Wymieniając poszczególne ziemie, zastosowano porządek przyjęty w publikacji.

1. Biskupstwo płockie

- ziemia wyszogrodzka (= powiat wyszogrodzki): Chodkowo, Dobra, Gąsewo, Grablice (Gromice), Mąkolin, Murkowo, Podgórze, Raczyn (Reczyn), Starzyno
- ziemia zakroczymska
  - powiat nowomiejski: Pułtusk – miasto, Białowieża, Bolkowo, Dzierżenino, Gołątkowo, Gromino, Jezewo, Kacice, Kleszewo, Koziegłowy, Kozłowo, Lipniki, Łubienica, Moszyno, Pękowo, Płocąchowo (Płocochowo) – ½ wsi, Pobelkowo (Pobyłkowo Duże), Porzowo, Przewodowo, Skarżyce, Skórznice, Sulnikowo, Szyszki, Szyszyce, Trzepowo, Wierzbica [klucz pułtuski]
  - powiat zakroczymski: Gostolino, Juniec, Kawęczyno, Sowoklęszcz (Soboklęszcz), Szumlino
- ziemia ciechanowska
  - powiat sąchocki: Boguszyno, Rogatkowo, Wola Czerwieńska
  - powiat ciechanowski: Biskupice, Sowoklęsk (Soboklęszcz)
- ziemia makowsko-różańska
  - powiat makowski: Byszewo, Czarnostowo, Dzierżanowo, Głodowo, Gnojno, Gościejewo, Lipa, Przemiarowo, Szelków, Szwelice [klucz pułtuski]

2. Kapituła katedralna płocka

- ziemia wyszogrodzka (= powiat wyszogrodzki): Brody Wielkie, Chróścino, Gumino, Podmarszczyn, Żukowo Wielkie (część wsi; dziekan płocki)
- ziemia łomżyńska
  - powiat ostrołęcki: Borowe, Goworowo, Jawory, Kamionka, Koprzywnica (Koprzywnica), Kruszewo, Lipianka, Rębisze, Żabino [klucz sieluński] – uposażenie prepozytury płockiej
- ziemia makowsko-różańska
  - powiat różański: Dylewo, Dyszybaba, Gąsowo (Gąsewo), Rupino, Sieluń, Sławkowo, Sypniewo, Szczeglino, Zamoście [klucz sieluński] – uposażenie prepozytury płockiej

3. Kapituła kolegiaty Zwiastowania NMP i św. Mateusza w Pułtusk

- ziemia zakroczymska
  - powiat nowomiejski: Ciepelinno, Płocąchowo (Płocochowo) – ½ wsi (dziekan pułtuski), Proboszczowice, Winnica

4. Kapituła kolegiaty św. Michała w Płocku

- ziemia ciechanowska
  - powiat sąchocki: Sidlino (Siedlin)

5. Opactwo Benedyktynów św. Wojciecha w Płocku

- ziemia wyszogrodzka (= powiat wyszogrodzki): Drwały, Łętowo

- ziemia łomżyńska
  - powiat łomżyński: Dębowo, Kraska, Młynek, Ośnik (Uśnik), Szczepankowo, Wólka, Wszerzecz, Zaborze
  - ziemia makowsko-różańska
  - powiat makowski: Boby, Chmielewo
6. Opactwo Kanoników Regularnych w Czerwińsku
- ziemia wyszogrodzka (= powiat wyszogrodzki): Czerwińsk – miasto (połowa), Bolino, Chmielewo, Garwolewo, Janikowo, Komsino, Osmolino, Parlin, Pluskocino, Sielec, Skołatowo, Wilkowiec, Wilkowuje, Wilkowuje Małe, Zdziarka
  - ziemia zakroczyńska
  - powiat nowomiejski: Nosilsko (Nasielsk) – miasto (część), Brody, Czarnowo, Dębe, Domasław, Goławice, Miękoszyno, Powielino, Wola Goławska
  - powiat zakroczyński: Kosówko, Olszyny, Pomnichowo (Pomiczowo), Słówin (Słotwin)
  - ziemia łomżyńska
  - powiat łomżyński: Klonowo, Koskowo, Lubotyń, Pyrskał (młyn), Rząśnik, Turobin
7. Klasztor Norbertanek św. Marii Magdaleny w Płocku
- ziemia wyszogrodzka (= powiat wyszogrodzki): Bodzanów – miasto, Karwowo, Rogowo
  - ziemia zakroczyńska
  - powiat nowomiejski: Orzechowo
  - ziemia ciechanowska
  - powiat sąchocki: Naruszowo (Naruszewo)
  - ziemia makowsko-różańska
  - powiat makowski: Czepielewo (Ciepielewo)
8. Plebani kościołów parafialnych
- ziemia ciechanowska
  - powiat ciechanowski albo sąchocki: Królewko i Królewo – pleban w Królewie
  - ziemia łomżyńska
  - powiat łomżyński: Skowronki (inaczej Proboszczowska Wioska; obecnie cz. Łomży) – pleban w Łomży ■

Bibliografia

Źródła publikowane

- Acta ecclesiae collegiatae Varsoviensis*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1897–1926 (Archiwum Komisji Prawniczej, 6).
- Iura Masoviae terrestria*, t. 2, oprac. J. Sawicki, Warszawa 1973.
- Księga skarbowa Janusza II księcia mazowieckiego z lat 1477–1490*, wyd. J. Senkowski, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 7, 1959, 3, zeszyt dodatkowy.
- Księga zakroczymska druga 1434–1437*, wyd. K. Tymieniecki, Warszawa 1920.
- Lustracja dóbr królewskich województwa mazowieckiego 1565*, cz. 1, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1967, cz. 2, Warszawa 1968.
- Materiały do dziejów kolegiaty pułtuskiej (1449–1601)*, wyd. B. Ulanowski, S. Zachorowski, w: „Archiwum Komisji Historycznej”, 10, 1916, 1, s. 306–415.
- Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. 4/2, 4/3, 5/1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1912–1919; t. 5/2, wyd. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, Warszawa 1961.
- Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, t. 3: *Dokumenty z lat 1356–1381*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Warszawa 2000.
- Regestra theloniei aquatici Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915.
- Baranowska A., *Fundacja klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku i jego uposażenie w dobra ziemskie*, „Roczniki Łowicze”, 3, 2006, s. 149–180.
- Błoński M., *Nasielsk we wczesnym średniowieczu*, Warszawa–Nasielsk 2018.
- Borkiewicz-Celińska A., *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku (1370–1526)*, Wrocław 1970.
- Borkiewicz-Celińska A., *Ze studiów nad rozwojem prawa chełmińskiego w średniowieczu we wsiach Mazowsza północno-zachodniego (ziemie płocka, zawkrzeńska, wyszogrodzka, ciechanowska)*, w: *Studia culmensia historico-juridica czyli księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 2, red. Z. Zdrójkowski, Toruń 1988, s. 85–129.
- Brodzicki Cz., *Początki osadnictwa Wizny i ziemi wiskiej na tle wydarzeń historycznych w tym regionie Polski (do 1529 roku)*, Warszawa 1994.
- Dunin-Wąsowiczowa A., *Podziały administracyjne*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz i indeksy*, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 7), s. 35–63.
- Gieysztorowa I., *Charakter i wielkość osad*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz i indeksy*, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 7), s. 77–87.
- Gieysztorowa I., *Mazowieckie akta skarbowe w XV–XVII w., próba odtworzenia układu*, w: *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Danych w Warszawie*, [kol. red. A. Stebelski i in.], Warszawa 1958, s. 209–217.
- Główka D., *Wieża na Mazowszu w XVI–XVII wieku*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 2: *Lata 1527–1794*, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015, s. 167–195.
- Góralski W., *Kapituła katedralna w Płocku XII–XVI w. Studium z dziejów organizacji prawnej kapituł polskich*, Płock 1979.
- Grabowski J., *Civitas monasterii Mariae Magdalenae Ordinis premonstratensis. Z dziejów Bodzanowa w okresie panowania książąt mazowieckich*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, 25, 2018, s. 171–190.
- Grabowski J., *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Kraków 2012.
- Grabowski J., *Dzieje Makowa w czasach Piastów Mazowieckich*, w: *Dzieje Makowa Mazowieckiego*, t. 1, red. J. Szczepański, Maków Mazowiecki–Pułtusk 2020, s. 17–85.
- Grabowski J., *Wojciech Popielski herbu Nałęcz, ostatni podkanclerzy Księstwa mazowieckiego*, w: *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. P. Guzowski, M. Liedke, K. Boroda, Białystok 2018, s. 173–182.
- Grabowski J., *Współpracownicy i dworzanie Janusza II, księcia mazowieckiego (1471–1495). Ze studiów nad otoczeniem władców prowincjonalnych w późnym średniowieczu*, w: *Średniowieczni władcy i ich otoczenie*, red. J. Sperka, K. Kollinger, Rzeszów 2018 (Kongres Mediewistów Polskich 2015, Materiały, t. 5), s. 275–309.
- Jaszczolt T., *Napływ rycerstwa i szlachty na pogranicze mazowiecko-podlaskie w XV i pierwszej połowie XVI wieku (obszar dzisiejszego powiatu wysokomazowieckiego)*, w: *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D.K. Rembieszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 159–242.
- Kamiński A., *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, „Rocznik Białostocki”, 1, 1961, s. 9–61.

- Kartoteka Słownika historyczno-geograficznego w średniowieczu (<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/8825#structure>, dostęp: 15 lipca 2022).
- Kawalkowa E., *Osadnictwo pradziejowe i średniowieczne w dolinie dolnej Narwi*, w: *Narew w dziejach i współczesności Mazowsza i Podlasia*, red. A. Dobroński, W. Grębecka, Łomża 2004, s. 149–172.
- Kazimierski J., *Dzieje północno-wschodniego Mazowsza 1525–1864*, w: *Dzieje ziem województwa ostrołęckiego*, Warszawa 1984, s. 77–116.
- Kowalczyk-Heyman E., *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pisą a Biebrzą)*, Warszawa 2013.
- Kowalczyk-Heyman E., *Gród w Dzierzgowie. Przyczynek do dziejów grodów pogranicza mazowiecko-pruskiego*, w: *Ecclesia – regnum – fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, red. S. Gawlas i in., Warszawa 2014, s. 512–519.
- Kowalski M., *Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny*, Warszawa 2013.
- Kwiatkowski W., *Powstanie kapituły św. Jana przy zamku XX. Mazowieckich w Warszawie. Z dziejów kościoła na Mazowszu*, Warszawa 1938.
- Lolo R., *Maków Mazowiecki w latach 1526–1795*, w: *Dzieje Makowa Mazowieckiego*, t. 1, red. J. Szczepański, Maków Mazowiecki–Pułtusk 2020, s. 87–134.
- Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz i indeksy*, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 7).
- Morawski Z., *Dzieje Pułtuska w średniowieczu*, w: *Dzieje Pułtuska*, t. 1: *Do 1795 roku*, red. H. Samsonowicz, R. Lolo, Pułtusk 2016, s. 45–101.
- Niedziałkowska Z., *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Wrocław 1967.
- Nowowiejski A.J., *Płock. Monografia historyczna*, Płock [1931].
- Pacuski K., *Nasielsk w średniowieczu i XVI w. w świetle źródeł pisanych*, [w druku].
- Pacuski K., *Elita władzy ziemi liwskiej w XV w.*, „Rocznik Liwski”, 1, 2005/2006, s. 73–93.
- Pacuski K., *Grody i kościoły grodowe Mazowsza północnego XI–XII wieku*, w: *Kościół, kultura, polityka w państwie pierwszych Piastów*, red. W. Graczyk i in., Warszawa–Ciechanów 2016, s. 215–231.
- Pacuski K., *Możnowładztwo i rycerstwo ziemi gostyńskiej w XIV i XV wieku. Studium z dziejów osadnictwa i elity władzy na Mazowszu średniowiecznym*, Warszawa 2009.
- Pacuski K., *Uposażenie klasztoru czerwińskiego w XII–XVI wieku*, w: *Dzieje klasztoru w Czerwińsku*, red. E. Olbromski, Lublin 1997, s. 15–24.
- Pacuski K., *Wschodnia granica Mazowsza w średniowieczu w świetle danych historycznych (X–XV w.)*, w: *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*, red. A. Buko, Warszawa 2019, s. 15–32.
- Pałucki W., *Przynależność własnościowa osad*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz i indeksy*, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 7), s. 88–102.
- Pawiński A., *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 5: *Mazowsze*, Warszawa 1892 (Źródła dziejowe, t. 16).
- Pazyra S., *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959.
- Piber M., *Służew średniowieczny. Dzieje parafii i wsi Służew w ziemi warszawskiej*, Warszawa 2001.
- Piber-Zbieranowska M., *Księstwo Mazowieckie u progu inkorporacji. Charakterystyka obszaru około 1526 r. (część południowa)*, „Studia Geohistorica”, 9, 2021, s. 95–113.
- Piber-Zbieranowska M., „Księżna mazowiecka Anna Radziwiłłówna i jej regencja na Mazowszu (1503–1518)”, Warszawa 2019, mps pracy doktorskiej w Bibliotece IH PAN w Warszawie.
- Plocha J., *Najdawniejsze dzieje opactwa Benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław 1969.
- Rutkowski H., *Lokalizacja miejscowości*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz i indeksy*, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowiczowa i in., Warszawa 1973 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 7), s. 64–76.
- Salina A., *Polityka książąt mazowieckich wobec władz Kościoła od początku XIV do 1526 roku*, Poznań 2011.
- Samsonowicz H., Supruniuk A., *Dzieje polityczne (połowa XIV – początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 257–338.
- Senkowski J., *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, K. Pacuski, przyg. do druku M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, red. T. Jurek, Warszawa 2013.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971.
- Smoleński W., *Mazowiecka szlachta w poddaństwie proboszczów płockich*, Warszawa 1878.
- Sobol B., *Sejm i sejmiki ziemskie na Mazowszu książęcym*, Warszawa 1968.
- „Spis urzędników ziemskich mazowieckich XIII–XV wieku”, oprac. K. Pacuski, mps w Zakładzie Słownika Historyczno-Geograficznego Ziemi Polskich w Średniowieczu IH PAN w Poznaniu.
- Stawski M., *Opactwo czerwińskie w średniowieczu*, Warszawa 2007.
- Tymieniecki K., *Łowiectwo na Mazowszu*, „Przegląd Historyczny”, 20, 1916, 1, s. 46–51.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 15, Warszawa 1931.

- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 32–94.
- Wiśniewski J., *Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i w XV wieku*, „*Studia Łomżyńskie*”, 1, 1989, s. 19–107.
- Wolff A., *Starszeństwo urzędów. Metoda ustalania na przykładzie hierarchii Mazowsza udzielnego*, Warszawa 1928.
- Wolff A., *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962.
- Wolff A., *Ziemia Ciechanowska za książąt mazowieckich*, w: *Millenium Ciechanowa*, red. S. Pazyra, Ciechanów 1969, s. 39–45.
- Wolff A., *Ziemia łomżyńska w średniowieczu*, Łomża 1988.
- Wolff A., *Ziemia makowsko-różańska za panowania książąt mazowieckich*, w: *Maków Mazowiecki i ziemia makowska*, [red. nauk. A. Słoniowa], Warszawa 1984, s. 37–79.
- Wolff A., *Ziemia zakroczymska za książąt mazowieckich*, w: *Szkice z dziejów Nasielska i dawnej ziemi zakroczymskiej*, red. S. Pazyra, Warszawa 1970, s. 39–51.
- Żaboklicka-Wąsowicz A., *Ziemia Ciechanowska w drugiej poł. XVI i w XVII wieku*, w: *Millenium Ciechanowa*, red. S. Pazyra, Ciechanów 1969, s. 55–60.
- Żebrowski T., *Pułtuski kościół, kapituła i szkolnictwo w okresie średniowiecza i pierwszej połowy XVI wieku*, w: *Dzieje Pułtusza*, t. 1: *Do 1795 roku*, red. H. Samsonowicz, R. Lolo, Pułtusk 2016, s. 103–146. ■

The Duchy of Mazovia on the eve of incorporation. Characteristic of the territory circa 1526 (its northern part)

Summary

Just before its incorporation into the Kingdom of Poland in 1526, the territory of the Duchy of Mazovia covered a total of just over 23,000 square kilometres. It included ten lands, ranked according to their contemporary political importance as follows: the Land of Czersk, Wizna, Warsaw, Wyszogród, Zakroczym, Ciechanów, Liw, Łomża, Nur, and Maków-Różan. The lands were divided into counties (24 in total). The article describes six lands – of Wyszogród, Zakroczym, Ciechanów, Wizna, Łomża, and Maków-Różan – located in the northern and eastern part of the Duchy of Mazovia, i.e. north of the line of the Vistula–Narew–Orz rivers. The remaining four lands are presented in the first part of the text, published in vol. 9 of *Studia Geohistorica* (2021). The one-county land of Wyszogród had a very dense settlement network of ancient origin. Old settlements also existed in the areas of the Zakroczym land located on the Vistula and Narew rivers (only the area north of Nasielsk was settled a little later). Throughout the independence of the Duchy of Mazovia, there were 2.5 towns within the boundaries of the Wyszogród Land, and 6 within the Zakroczym Land. The ownership structure in both lands was similar (bearing in mind that the Wyszogród Land was over two times smaller in area). As in the other lands of the duchy, the noble property dominated here.

The percentage of villages in the hands of the landless nobility was almost equal to the rate of villages owned by the landowning nobility (Wyszogród Land) or slightly exceeded it (Zakroczym Land). The ducal estates were relatively small and quite dispersed: one town and eight villages (Wyszogród Land), three towns and twelve villages (Zakroczym Land). Church property, on the other hand, was quite extensive. In the Wyszogród Land, it included one and a half towns and 32 villages. The largest was the estates held by the abbey of Canons Regular in Czerwińsk; in the Zakroczym Land – one whole town, a part of another town and 46 villages, and the largest owner here was the Bishopric of Płock. The Wizna Land, which occupied the second place in the hierarchy of the duchy's lands, covered an area similar to the Zakroczym Land and was also divided into two districts. It was still poorly urbanised in the analysed period, with only three towns on its territory, all owned by dukes who also had a few villages. By contrast, there was no church property here at that time. The rest of the settlements belonged to the nobility, mainly the nobility without peasants – almost 77 per cent of all noble villages were in their hands. The Ciechanów Land, divided into three districts, occupied a vast area, stretching from the Vistula line in the south to the borders with

the Teutonic Order in the north. At the time in question, the urban network of the Ciechanów Land was underdeveloped, as only five towns functioned in such a vast area. The ownership structure was dominated by estates belonging to the nobility, mainly petty nobility. However, the percentage of land owned by the landless nobility was already significant (46.86 per cent). Church property in the Ciechanów Land was very sparse and dispersed – it consisted of single villages, which administratively belonged to the estates with centres in other lands. Ducal estates, however, were relatively broad in this land – four towns and 23 villages, which gave it the third place in terms of the size of ducal estates after the Czersk and Warsaw Lands. The Łomża Land, covering an area of over 4,200 square kilometres, was the most extensive land of the duchy and, as the only one, was divided into as many as four counties. The density of the settlement network of the individual counties showed considerable differences at the time in question. The Ostrołęka and Kolno Counties were among the least populated in the whole of Mazovia, mainly due to the vast forest areas on their territory. A dense forest also stretched between the counties of Zambrów and Łomża, and in the border regions between the Zambrów County and the Wizna Land, on the left bank of the Narew, surrounded from the south by a wide strip of marshes. The forested areas were still sparsely settled in the eighteenth century. In 1526, there were six towns in the Łomża

Land, but due to its vast size, the urban network was the least developed in the whole duchy. The ownership structure was vastly dominated by villages belonging to the petty nobility (over 87 per cent of the total noble estates). However, there were also a few larger clusters of ducal estates (5 towns and 19 villages with numerous mills, e.g. on the Narew and Pisa rivers). The ecclesiastical property, scattered and relatively small (23 villages), was only in the Łomża and Ostrołęka Counties. It was divided among several institutions, with the largest part belonging to the cathedral provostry in Płock. At the turn of the fifteenth century, the last in the hierarchy of the lands, i.e. the Land of Maków-Różan, was separated from the Zakroczym District. It did not have a developed urban network as, until 1526, there were only two towns (district centres), both of which belonged to the dukes. The Church property (22 villages) was divided between two owners – the bishopric of Płock and the cathedral provostry in Płock. The nobility estates were dominated by the landless gentry, which inhabited more than 2/3 of all villages owned by the nobility (with villages of the landless gentry concentrated mainly in the county of Różan). At the time in question, the Maków-Różan Land was the only one among the lands of the Duchy of Mazovia with no land officials hierarchy. Only the judicial offices of judge and deputy judge were staffed, as well as the office of the military officer (latin: *tribunus*) related to defence. ■

dr Marta Piber-Zbieranowska – adiunkt w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, w latach 1998–2012 zatrudniona w Zakładzie Atlasu Historycznego, od 2012 r. w Zakładzie Słownika Historyczno-Geograficznego Ziemi Polskich w Średniowieczu. Specjalizuje się w dziejach średniowiecznego i wczesnonowożytnego Mazowsza oraz geografii historycznej Polski. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się również wokół kobiecych rządów regencyjnych w średniowiecznej Polsce oraz politycznej roli kobiet w tym okresie, ze szczególnym uwzględnieniem księżnych mazowieckich (mpiber@ihpan.edu.pl)

Marta Piber-Zbieranowska, PhD – associate professor at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences, in 1998–2012 in Department of Historical Atlas, since 2012 in Department of the Historical-Geographical Dictionary of the Polish Lands in the Middle Ages. She specialises in the history of settlement of late-medieval and early modern Mazovia, also in the historical geography of Poland and in the history of cartography. She is especially interested also in the female regent's government in the Polish land in the Middle Ages and in the political role of women in this period, with special focus on Mazovian duchesses (mpiber@ihpan.edu.pl)